

**WĘZŁOWE PROBLEMY I WYZWANIA
HISTORIOGRAFII POLSKIEJ**HISTORYKA. Studia Metodologiczne
T. 47, 2017 PL ISSN 0073-277X
s. 7–75

JACEK WIJACZKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

**HISTORIOGRAFIA POLSKA
EPOKI WCZESNONOWOŻYTNEJ PO 1989 ROKU.
PRÓBA OCENY****Abstract**

The article attempts to evaluate Polish historiography dealing with the early modern period, published since 1989, the date marking the political transition in Poland. The transition has affected the way in which history has been practised in recent years, with a clear alteration in the subject-matters and topics dealt with. Political history and the history of towns/cities and the bourgeoisie are beyond the scope of this discussion and assessment.

Key words: Polish historiography after 1989, early modern period, social/societal history, economic history, scholarly/scientific conferences

Słowa kluczowe: historiografia polska po 1989 r., czasy wczesnonowożytne, historia społeczna, historia gospodarcza, konferencje naukowe

WPROWADZENIE

Rok 1989, rok przełomu politycznego i ustrojowego, nie był przełomowy w badaniach nad epoką wczesnonowożytną (XVI–XVIII w.) w Polsce. W połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Janusz Tazbir napisał, że po 1956 r. „prace poświęcone dawniejszym stuleciom nie doznawały w praktyce ograniczeń cenzuralnych, z wyłączeniem wszakże takiej tematyki, jak dzieje ruchu robotniczego czy stosunki polsko-rosyjskie (w tym sarmacki obraz »Moskwicina«)”¹.

---

¹ J. Tazbir, *Stan i perspektywy nauki historycznej w Polsce*, „Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój” t. 5 (30), 1996, s. 12. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować Panom Profesorom Cezaremu Kuklo i Andrzejowi Kamieńskiemu za zapoznanie się

Pamiętać trzeba również, że po 1989 r. ukazywały się drukiem wyniki badań prowadzonych w latach poprzednich, za to bez wątplenia znacząco zwiększyła się możliwość korzystania z archiwów i literatury zagranicznej. Jednak z tego względu, że historiografia funkcjonuje w określonych warunkach politycznych, finansowych i mentalnościowych, wpływających na jej rozwój lub zastój, odniosę się również do nich.

Poza obszarem mojego omówienia i próby oceny pozostaje historia polityczna oraz dzieje miast i mieszkańców. W artykule nie odnoszę się też do prac autorstwa historyków zagranicznych zajmujących się dziejami wczesnonowoczesnej Rzeczypospolitej, w tym ich prac opublikowanych w języku polskim.

Każdy z czytelników ma zapewne świadomość, że dokonanie przez jednego historyka całościowego i rzetelnego przeglądu badań dotyczącego historiografii polskiej epoki wczesnonowoczesnej po 1989 r. jest bardzo trudne. Pojedynczy historyk nie jest bowiem w stanie przeczytać wszystkich ukazujących się drukiem monografii dotyczących epoki wczesnonowoczesnej, a co dopiero artykułów zamieszczonych w licznych, zbyt licznych moim zdaniem czasopismach historycznych. W związku z tym podejmowana tu próba oceny siłą rzeczy jest w dużym stopniu subiektywna i na ogół nie będzie uwzględniała licznych artykułów z czasopism i ich autorów. Skupię się przede wszystkim na monografiach, pracach zbiorowych i syntezach, wskazując jedynie na niektóre artykuły z czasopism lub prac zbiorowych, warte, moim zdaniem, odnotowania. Autorów prac niesłusznie pominiętych proszę o wyrozumiałość.

Oceny dorobku polskiej historiografii zajmującej się czasami wczesnonowoczesnymi, częściowej lub całościowej, dokonywano już w dalszej i bliższej przeszłości kilkakrotnie, a jej autorami byli Władysław Konopczyński², Andrzej Wyczański³, Andrzej Zahorski⁴, Edward Opaliński⁵, Jerzy Wojtowicz⁶,

---

z maszynopisem i za cenne uwagi i informacje, dzięki którym ten tekst zyskał ostateczny kształt.

² W. Konopczyński, *Rozwój badań nad dziejami Polski Nowoczesnej 1506–1795*, „Kwartalnik Historyczny” 1937, t. 51, nr 2, s. 289–302.

³ A. Wyczański, *Badania historyczne w Polsce w latach 1937–1980 nad okresem XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, t. 94, nr 1, s. 89–112.

⁴ A. Zahorski, *Polska historiografia XVIII wieku po drugiej wojnie światowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, t. 94, nr 1, s. 113–144.

⁵ E. Opaliński, *Osiągnięcia polskiej nauki historycznej w zakresie XVI i XVII w. w latach 1945–1995*, „Nauka” 1996, nr 3, s. 97–103.

⁶ J. Wojtowicz, *Badania nad dziejami XVIII wieku w Polsce 1945–1995*, „Nauka” 1996, nr 4, s. 93–98.

Cezary Kukło⁷, Richard Butterwick⁸, oraz Jacek Kochanowicz i Anna Sosnowska⁹. Ponieważ historiografia epoki wczesnonowoczesnej nie rozwija się w oderwaniu od czynników wpływających na rozwój całej historiografii, dlatego w tym kontekście trzeba wspomnieć m.in. o dwóch ocenach dotyczących stanu historiografii polskiej w latach 1989–2009 autorstwa Tomasza Wiślicza i Rafała Stobieckiego¹⁰.

W 1995 r. opublikowano zespolony raport dotyczący stanu nauki w Polsce, zawierający syntetyczne oceny wydziałów naukowych Polskiej Akademii Nauk. Odnośnie do historii stwierdzono, że „aktualne przemiany polityczne w Europie i ustrojowe w kraju stwarzają nową sytuację i otwierają nowe możliwości, dyktują nową hierarchię priorytetów badawczych”¹¹. Wyliczono następnie kilka ogólnych priorytetów, spośród których kilka można było też odnieść do czasów wczesnonowoczesnych. Sugerowano w raporcie m.in. wzmoczenie badań dotyczących krajów z Polską sąsiadujących, które niegdyś stanowiły wspólny organizm państwowy, a mianowicie Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy, oraz dodano, że w omawianym kontekście osobne miejsce winna zająć problematyka „małych ojczyzn, środowisk regionalnych, poszczególnych miast i okolic, zwłaszcza na pograniczach narodowych (np. Lwowa, Wilna, a także Wrocławia)”¹². Postulowano również rozwinięcie studiów nad regionem Europy Środkowej (Niemcy, Czechy, Słowacja, Austria, Węgry), który niegdyś łączyła wspólnota kultury opartej na języku łacińskim. Zmiana systemu politycznego miała umożliwić nowe podejście do badań historyczno-socjologicznych dotyczących problemów takich jak rola poszczególnych klas społecznych, m.in. chłopstwa i mieszczaństwa. Demokryzacja państwa będzie wymagała, jak zaznaczono w raporcie, pogłębionych badań nad tradycjami ustrojowymi kraju, w tym nad szlachecką demokracją, samorządami ziemskimi, strukturami

⁷ C. Kukło, *Spoleczeństwo i gospodarka XVI–XVIII w. w historiografii polskiej lat 1990–2007*, w: *Spojrzenie w przeszłość*, t. 1: *Średniowiecze, nowożytność. Konferencja Muzeum Historii Polski, Jadwisin, 25–26 października 2007 r.*, Warszawa 2009, s. 215–237.

⁸ R. Butterwick, *O historiografii kultury duchowej czasów nowożytnych po 1989 r.*, w: *Spojrzenie w przeszłość*, t. 1, s. 238–247.

⁹ J. Kochanowicz, A. Sosnowska, *Historia gospodarcza Polski przedrozbiorowej — porzucone terytorium?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2011, t. 71, s. 7–32; tekst, nieco zmieniony, był wcześniej wygłoszony jako referat na konferencji naukowej w kwietniu 2010 r. w Prato (Włochy).

¹⁰ T. Wiślicz, *Historiografia polska 1989–2009. Bardzo subiektywne podsumowanie*, „Przeгляд Humanistyczny” R. 54, 2010, nr 5/6, s. 37–48; R. Stobiecki, *Historiografia polska początków XXI wieku. Próba bilansu*, w: *ibidem*, s. 49–65.

¹¹ *Stan, potrzeby i priorytety w dziedzinie nauk humanistycznych i społecznych*, „Nauka Polska” 1995, nr 2, s. 123.

¹² *Ibidem*, s. 123.

stanowymi, a także nad rolą kultury w formowaniu się mentalności i kultury społeczeństwa polskiego¹³.

W raporcie wskazywano również na potrzebę kontynuacji i finansowego wsparcia przez państwo wydawnictw o charakterze podstawowym, wydawnictw dokumentacyjnych, takich jak atlasy historyczne ziem polskich, Acta Tomiciana, diariusze sejmów, lauda sejmikowe, księgi sądowe ziemskie i grodzkie, źródła do dziejów szkolnictwa staropolskiego¹⁴. O tym, które postulaty znalazły się w kręgu zainteresowań historyków, a także o finansowaniu badań nad epoką wczesnonowożytną przez państwo będzie jeszcze mowa.

Badania historyczne są prowadzone przez określoną grupę ludzi, historyków, od których zależy zarówno tematyka, jak i — przede wszystkim — poziom tych badań. Od czasu zakończenia II wojny światowej liczba badaczy zajmujących się badaniami nad XVI–XVIII w. systematycznie rosła. Andrzej Wyczański w 1987 r. ocenił, że było wówczas w Polsce około 200–300 osób zajmujących się epoką wczesnonowożytną¹⁵. Według tego autora w porównaniu z 1970 r., kiedy to publikowało 165 osób, w 1981 r. nastąpił niewielki spadek liczby badaczy czasów wczesnonowożytnych, gdyż publikowały wówczas 124 osoby¹⁶. Moim zdaniem nie musiało to jednak oznaczać spadku liczby osób zajmujących się czasami wczesnonowożytnymi, lecz np. zmniejszenie się ich aktywności badawczej. Wyczański uważał jednak, że spadek nastąpił m.in. z tego powodu, że coraz mniej absolwentów studiów historycznych „wybierało okres wymagający gruntownej erudycji i językowego oraz warsztatowego solidnego przygotowania”¹⁷.

Na początku października 2015 r. według stron internetowych instytutów historii polskich uniwersytetów i Instytutu Historii PAN pracowało w nich 144 historyczek i historyków zajmujących się czasami wczesnonowożytnymi (sprawdziłem tylko jednostki najczęściej nazywane się Zakładami Historii Nowożytnej) oraz 9 emerytów zajmujących się tym okresem. Policzyłem także historyczki i historyków pracujących w zakładach (katedrach) noszących inne nazwy, a o których było mi wiadomo, że także zajmują się omawianym okresem. Do tego dodać trzeba około 30–40 osób pracujących w innych instytucjach, takich jak archiwa, Ośrodek Badań Naukowych w Olsztynie i Muzeum Historii Polski, a także emerytów niewykazanych na stronach instytutów. Otrzymamy więc liczbę około 180–190 osób zajmujących się zawodowo czasami wczesnonowożytnymi. Dodałbym do tego bliżej mi nieznaną liczbę doktorantów

¹³ *Ibidem*, s. 123–124.

¹⁴ *Ibidem*, s. 124–125.

¹⁵ A. Wyczański, *Badania historyczne w Polsce*, s. 93.

¹⁶ *Ibidem*, s. 94.

¹⁷ *Ibidem*.

pracujących nad dysertacjami i publikujących cząstkowe wyniki swych badań, choćby po to, aby móc otworzyć przewody doktorskie. Trudno więc jednoznacznie odpowiedzieć, czy badaczy jest dużo mniej niż w 1987 r., czy ich liczba utrzymuje się na podobnym poziomie. Zaznaczyć też muszę, że nieznana jest mi liczba osób zajmujących się epoką wczesnonowożytną, chociaż pracujących w innych zawodach i publikujących. Niesposób zatem stwierdzić, ile osób stanowi grupa zawodowo zajmująca się tym okresem; najprawdopodobniej jednak jest ona mniej liczna niż przed 1989 r.

Mimo że mamy mniejsze lub na podobne liczebnie grono historyków zajmujących się historią wczesnonowożytną, to istotnie wzrosła liczba publikowanych tekstów dotyczących tej epoki (zob. tab. 1). Przyczyny tak dużego wzrostu są różnorodne, lecz przede wszystkim decyduje o nim większa łatwość druku i znaczący wzrost liczby czasopism historycznych po 1989 r. Pomijam tu lata powojenne, ale o ile w 1990 r. ukazało się drukiem 297 pozycji, o tyle w 2000 r. 642, a w 2010 r. — 559 (zob. tab. 1).

Tabela 1. Publikacje dotyczące czasów wczesnonowożytnych

Rok	Rodzaj publikacji		Razem
	źródła	opracowania	
1948	6	51	57
1959	52	243	295
1970	44	273	317
1981	42	226	268
1990	40	257	297
2000	97	545	642
2010	91	468	559

Źródło: *Bibliografia historii Polski za lata 1948–2010*.

Pamiętać jednak trzeba, że bieżąca bibliografia historii Polski odnotowuje także prace napisane przez obcokrajowców i opublikowane nie tylko w Polsce, lecz także za granicą. Ostatnio dosyć liczne publikacje dotyczące dawnej Rzeczypospolitej opracowali przede wszystkim historycy litewscy i ukraińscy, dużo mniej napisali ich badacze niemieccy i angielscy. Liczby bezwzględne są więc niższe.

Zanim dokonam oceny stanu polskiej historiografii czasów wczesnonowożytnych po 1989 r., należy dokładniej przyjrzeć się tematowi podejmowanemu w badaniach. Nietrudno zauważyć, że pojawiają się tematy „modne”, łatwiej

się „sprzedające” nie tylko w księgarniach, lecz także chętniej finansowane przez gremia przyznające dotacje na prowadzenie badań (granty).

Wydawałoby się, że problematykę poruszaną w badaniach po 1989 r. najprościej jest uporządkować według działów: historia społeczna, gospodarcza, wojskowość itd. Jest to jednak ułatwienie tylko pozorne, liczne bowiem prace można zakwalifikować do różnych „historii”. Opinia wyrażona niegdyś przez niemieckiego historyka Jürgena Kocka, że obawia się on rozplynięcia historii w historiach, ma w tym momencie swoje uzasadnienie. Dlatego w tym omówieniu nie przywiązuję specjalnie wagi do precyzyjnego sklasyfikowania danej publikacji w odpowiedniej „historii”, gdyż uważam, że nie ma to większego sensu.

HISTORIA SPOŁECZNA

Przegląd publikacji, które ukazały się drukiem po 1989 r., a dotyczą badań nad epoką wczesnonowożytną, rozpoczną od historii społecznej, choć tu pojawia się problem jej definicji¹⁸, a także problem jej tematycznego rozgraniczenia, gdyż nie ma ona jakiejś wyraźnej linii granicznej z „innymi historiami”¹⁹. Dotyczy to przede wszystkim historii regionalnej, historii ustroju oraz historii politycznej. Pozostawiając jednak na boku problem definicji, stwierdzić trzeba, że w latach siedemdziesiątych XX w. w historiografii europejskiej zmieniła się tematyka i metody historii społecznej, ponieważ „punkt ciężkości przeniesiony został ze struktur i procesów na kultury i sposoby życia, ale nie zanikła łączność między obu tymi biegunami”²⁰. Pojawiło się pojęcie historii codzienności, które stało się bardzo nieprecyzyjnym, ale za to wygodnym terminem, obejmującym wszystkie te kierunki nowych zainteresowań, które dotąd nie cieszyły się większą uwagą historyków²¹. Pojawianie się nowych kierunków i trendów w badaniach było odnotowywane przez polskich historyków i komentowane m.in. na łamach polskich czasopism historycznych²².

¹⁸ M.in. J. Kocka, *Sozialgeschichte. Begriff — Entwicklung — Probleme*, Göttingen 1977, s. 48–111; J. Żarnowski, *Historia społeczna. Metodologia — ewolucja — perspektywy*, Warszawa 2011, *passim*.

¹⁹ P. Burke, *Historia i teoria społeczna*, Warszawa–Kraków 2000, *passim*.

²⁰ G.G. Iggers, *Historiografia XX wieku. Przegląd kierunków badawczych*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2010, s. 53.

²¹ Zob. m.in.: *Życie codzienne — nowy kierunek badań w ramach historii kultury. Materiały z konferencji, Warszawa, 29 IX 1995 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 44, 1996, nr 3.

²² M.in.: M. Bogucka, *Historia gospodarcza a historia mentalności: jeden czy dwa kierunki historiografii?*, w: *Między historią a teorią. Refleksje nad problematyką dziejów a wiedzą*

W 1979 r. włoscy historycy Carlo Ginzburg i Carlo Poni wprowadzili do historiografii pojęcie „mikrohistorii”²³, która zdominowała kierunki rozwoju w następnych latach. Włoscy, a za nimi inni historycy zaczęli szukać w historii „tego, co normalnie nadzwyczajne”²⁴, chcąc uchwycić ukrytą realność historycznego świata w życiu warstw niższych²⁵. Historycy zaczęli preferować „mikrohistoryczną historię życia codziennego”. Jej istotą było i jest życie zwykłych ludzi. Nowej historii codzienności chodziło o świadomość o ludzi, którzy nigdy nie stali przy sterach władzy²⁶. W miejsce jednej, pojawiło się wiele historii. Odejście od perspektywy centrystycznej — choć nie całkowite jej porzucenie — spowodowało, że pozostające dotąd na obrzeżach działań historycznych sfery życia, a także ludzie, zaczęli być traktowani jako właściwy przedmiot historii. Ważną rolę w badaniach nad epoką wczesnonowoczesną odgrywa odtąd życie prywatne, dzieciństwo, seksualność, rodzina, czas wolny, śmierć, a więc zagadnienia, które zajmowały już istotne miejsce w pracach historyków ze szkoły „Annales”²⁷.

Przyjrzyjmy się zatem, czy i jak historiografia polska epoki wczesnonowoczesnej zareagowała na nowe kierunki badawcze.

DEMOGRAFIA

Badania nad demografią staropolską w czasach wczesnonowoczesnych podsumował Cezary Kukło w imponującej pracy, która ukazała się w 2009 r.²⁸ Nie ma więc potrzeby wspominać o pracach i wydawnictwach źródłowych, które powstały przed tą datą, a które zostały szeroko omówione we wspomnianej publikacji. Po tej dacie ukazało się niezbyt wiele prac dotyczących demografii. Wskazać można na książkę Radosława Poniała o służbie domowej na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX w.²⁹ oraz prace zbiorowe dotyczące

---

historyczną. *Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Topolskiemu. Praca zbiorowa*, red. M. Drozdowski, Warszawa–Poznań 1988, s. 442–446; *eadem*, *Życie codzienne — spory wokół profilu badań i definicji*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, nr 3, s. 247–253.

²³ H. Medick, *Mikrohistoria*, w: *Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria*, przekł. A. Kopacki, Warszawa 1996, s. 59–77.

²⁴ W. Schulze, *Wprowadzenie*, w: *Historia społeczna*, s. 17.

²⁵ *Ibidem*, s. 18.

²⁶ G.G. Iggers, *Historiografia XX wieku*, s. 72.

²⁷ *Ibidem*, s. 74.

²⁸ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.

²⁹ R. Poniał, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014.

struktur demograficznych, rodziny i gospodarstwa domowego, w interesującym nas okresie, pod redakcją Cezarego Kukli³⁰.

Nie podjęto natomiast ani jednej próby policzenia ludności Rzeczypospolitej w okresie wczesnonowożytnym. Pojawiły się jedynie prace dotyczące zaludnienia poszczególnych prowincji w krótszych okresach, a mianowicie Litwy³¹, Wielkopolski³², Podlasia³³, Pomorza Nadwiślańskiego³⁴ i Ukrainy³⁵.

SZLACHTA

Niesłabnącym nadal zainteresowaniem polskich badaczy cieszy się — jak zwykle — szlachta. Ostatnio, jak się wydaje, szczególną popularnością cieszy się pisanie monografii poszczególnych rodzin szlacheckich. Monografie swoich dziejów w czasach wczesnonowożytnych doczekały się m.in. rodziny Komierowskich, Ostrogskich, Wiśniowieckich, Walewskich, Oleśnickich, Potockich, Konopackich, Wybickich i Kochanowskich³⁶. Ukazały się też biografie pojedyn-

³⁰ *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kuklo, Warszawa 2008; *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kuklo, Warszawa 2013; *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski, C. Kuklo, Białystok 2014.

³¹ A. Cieślą, *Liczebność Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” R. 122, 2015, nr 2, s. 245–268.

³² M. Kędełski, *Ludność północno-zachodniej Wielkopolski w XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1991, t. 18, s. 27–56; *idem, Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992.

³³ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999.

³⁴ M. Kędełski, *Ludność Pomorza Nadwiślańskiego w 1774 roku na podstawie tabel historycznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2000, t. 21, s. 7–33.

³⁵ M. Kędełski, *Zaludnienie prawobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1990, t. 18, s. 53–91; Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 1–2, Przemyśl–Rzeszów 1993.

³⁶ W. Chorążyczewski, S. Roszak, *Pamięć domu Komierowskich. Studium z dziejów rodu szlacheckiego w XVIII wieku*, Toruń 2002; T. Kempa, *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2002; M. Wolski, *Trzeciocy herbu Strzeżmie. Małopolska rodzina szlachecka w XIV–XVI wieku*, Kraków 2005; J. Pielas, *Oleśnicy herbu Dębno w XVI–XVII wieku. Studium z dziejów zamożnej szlachty doby nowożytnej*, Kielce 2007; I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007; M. Kobierecki, *Walewscy herbu Kolumna w XVII–XVIII wieku. Genealogia, majątności, działalność publiczna*, Łódź 2008; M. Wolski, *Potoccy herbu Pilawa do początków XVII wieku. Studium genealogiczno-własnościowe*, Kraków 2013; W. Nowosad, *Konopaccy herbu Odwaga — dzieje pomorskiej rodziny senatorskiej w XV–XVIII wieku. Studium genealogiczno-majątkowe*, Warszawa 2014; J. Kowalkowski, *Wybicy herbu Rogala od XVI do XX wieku: studium genealogiczno-majątkowe*, War-

czych przedstawiciele szlachty, jak np. trybuna szlachty wielkopolskiej Marcina Broniewskiego³⁷, oraz magnaterii; wojewody kijowskiego Konstantego Wasyla Ostrońskiego (ok. 1524/1525–1608), wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki (1549–1616) i Janusza Radziwiłła (1612–1655), Michała Kazimierza Paca (1624–1682), Joachima Litwora Chreptowicza (1729–1812) Aleksandra Józefa Sułkowskiego (1695–1762)³⁸.

Mobilność społeczna i terytorialna szlachty województwa chełmińskiego w czasach wczesnonowoczesnych została opracowana przez Bartosza Drzewieckiego³⁹, a Michał Targowski ukazał kształtowanie się ziemskiej własności szlacheckiej na Pomorzu Gdańskim w końcu średniowiecza i w XVI w.⁴⁰ Udział i rolę szlachty w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w okresie panowania Habsburgów omówił Jarosław Kuczer⁴¹. Ten sam autor ukazał powstanie w latach 1629–1740 nowej śląskiej elity szlacheckiej, składającej się z baronów, hrabiów i książąt⁴². Natomiast kariery szlachty śląskiej w państwie pruskim w drugiej połowie XVIII w. stały się przedmiotem opracowania Małgorzaty Konopnickiej⁴³. Wspomnieć można również prace zawierające materiały posesyjne, a dotyczące magnaterii w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.⁴⁴

---

szawa 2015; D. Kupisz, M. Kozdrach, *Kochanowscy w XV–XVIII wieku. Główne linie rodziny*, Radom 2014.

³⁷ J. Byliński, *Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wrocław 1994.

³⁸ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostroński (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej*, Toruń 1997; idem, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) — wojewoda wileński*, Warszawa 2000; J. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008; K. Tracki, *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1892. (Z dodaniem dziejów rodu i życia kanclerza w okresie wcześniejszym)*, Wilno 2007; A. Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013.

³⁹ B. Drzewiecki, *Szlachta województwa chełmińskiego w latach 1454–1772: mobilność społeczna i terytorialna*, Warszawa 2014.

⁴⁰ M. Targowski, *Na prawie polskim i niemieckim. Kształtowanie się ziemskiej własności szlacheckiej na Pomorzu Gdańskim w XIII–XVI wieku*, Warszawa 2014.

⁴¹ J. Kuczer, *Szlachta w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w epoce habsburskiej 1526–1740*, Zielona Góra 2007.

⁴² J. Kuczer, *Baronowie, hrabiowie, książęta. Nowe elity Śląska (1629–1740)*, Zielona Góra 2013.

⁴³ M. Konopnicka, *Oficer — urzędnik — dworzanin. Kariery szlachty śląskiej w państwie pruskim (1740–1806)*, Zielona Góra 2014.

⁴⁴ *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006; *Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 2011.

Ponieważ w wyniku licznych wojen toczonych w XVII i XVIII w. na terytorium Rzeczypospolitej rzesza szlachty straciła swoje majątki, to zwiększyła się znacznie liczba szlachty uzależnionej od magnatów⁴⁵. Jak wyglądał ten system klientelizmu w Rzeczypospolitej, ukazują m.in. prace Urszuli Augustyniak, Wojciecha Tygielskiego i Katarzyny Kuras⁴⁶. Przebieg karier członków rodzin senatorskich w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za panowania Zygmunta III omówił Edward Opaliński⁴⁷, a przemoc między szlachtą sieradzką w XVII w. — Marcin Kamlera⁴⁸.

Ożywiły się badania nad szlacheckim handlem ziemią. Powstały prace dotyczące tego zagadnienia w powiecie kaliskim w latach 1580–1655, w powiecie kcyńskim w latach 1626–1655 i w powiecie chełmskim w drugiej połowie XVII w.⁴⁹ Prace te m.in. stały się ostatnio przedmiotem refleksji metodologicznej Huberta Łaszkiewicz, który zaczął się zastanawiać, czy można lepiej opowiedzieć historię obrotu majątkami ziemskimi⁵⁰.

CHŁOPI (I WIEŚ)

Dzieje chłopów i wsi nie budziły ostatnio prawie żadnego zainteresowania badaczy. Większość z nielicznych prac opublikowana została w latach dziewięćdziesiątych XX w., a spośród nich wymienić można pracę autorstwa Zdzisława Pietrzyka, poświęconą synom chłopskim z Małopolski, którzy zdobyli wyż-

⁴⁵ A. Mączak, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1994.

⁴⁶ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; W. Tygielski, *Listy, ludzie, władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007; K. Kuras, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010.

⁴⁷ E. Opaliński, *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III. Podstawy karier*, Warszawa 2007.

⁴⁸ M. Kamler, *Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku. Opis zjawiska*, Warszawa 2011.

⁴⁹ A. Pośpiech, *Majątki na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580–1655*, Wrocław 1989; P. Klint, *Szlachecki obrót ziemią w powiecie kcyńskim w latach 1626–1655*, Wrocław 2012; H. Łaszkiewicz, *Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku*, Lublin 1998.

⁵⁰ H. Łaszkiewicz, *Źródła zamożności. Czy można lepiej opowiedzieć historię obrotu majątkami ziemskimi (także gospodarstwami chłopskimi) w średniowieczu i epoce nowożytnej?*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, Warszawa–Poznań 2015, s. 831–841.

sze wykształcenie w okresie późnego odrodzenia⁵¹, oraz monografię Michała Koczyńskiego dotyczącą rodziny chłopskiej w Koronie w XVII–XVIII w.⁵² Powinności ciążące na chłopach w dobrach prywatnych na Litwie w czasach wczesnonowożytnych przedstawił Jan Jurkiewicz⁵³, a gospodarstwo chłopskie w starostwie sandomierskim w latach 1510–1663 omówiła Jadwiga Muszyńska⁵⁴. Zwrócić trzeba uwagę na badania Tomasza Wiślicza, który zajął się religijnością ludności wiejskiej w Małopolsce w XVI–XVIII w. oraz kwestią małżeństwa i związków nieformalnych na wsi polskiej w czasach wczesnonowożytnych⁵⁵. Dodać trzeba opracowanie Anny Kamler przedstawiające chłopów jako pracowników najemnych we wsiach Małopolski w XVI i pierwszej połowie XVII w.⁵⁶ W języku angielskim ukazała się natomiast praca Mikołaja Szoltyśka poświęcona rodzinie chłopskiej (chłopi, rzemieślnicy wiejscy i robotnicy dniówkowi) w Rzeczypospolitej w XVIII w.⁵⁷

Ostatnio coraz częściej ukazują się drukiem monografie wsi, jednak wyjątkowo zdarzają się opracowania dotyczące dziejów pojedynczej wsi w okresie staropolskim, jak np. dzieje wsi Pakosław koło Iłży⁵⁸.

Wspomnieć trzeba o pracach zbiorowych dotyczących wsi i chłopów w interesującym nas okresie, będących najczęściej pokłosiem konferencji naukowych, jak choćby materiały dotyczące gospodarstwa wiejskiego w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.⁵⁹ Od kilku lat organizowane są konferencje poświęcone dziejom wsi zachodniopomorskiej. Publikowane materiały zawierają również teksty dotyczące dziejów tamtejszych wsi, także w czasach

⁵¹ Z. Pietrzyk, *Wykształceni synowie chłopscy w Małopolsce okresu późnego Odrodzenia*, Kraków 1993.

⁵² M. Koczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998.

⁵³ J. Jurkiewicz, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Poznań 1991.

⁵⁴ J. Muszyńska, *Gospodarstwo chłopskie w starostwie sandomierskim 1510–1663*, Kielce 1991.

⁵⁵ T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001; *idem*, *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*, Wrocław 2012.

⁵⁶ A. Kamler, *Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2006.

⁵⁷ M. Szoltysek, *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, t. 1: *Context and analyses*; t. 2: *Data, quality assessments, documentation and bibliography*, Bern 2015.

⁵⁸ D. Kupisz, *Pakosław. Dzieje podiżdeckiej wsi na tle rozwoju regionu od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Radom 1998.

⁵⁹ *Folwark, wieś, latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, S. Kazusek, J. Pielas, Kielce 2009.

wczesnonowożytnych⁶⁰. Kilka artykułów poświęconych chłopom znajdujemy w pracy zbiorowej dotyczącej relacji dwór–wieś–plebania w zachodniej Małopolsce w ostatnich dziesięcioleciach XVIII i na początku XIX w.⁶¹ oraz w pracy zbiorowej zawierającej studia z dziejów wsi polskiej na przełomie XVIII i XIX wieku.⁶²

MNIEJSZOŚCI (ETNICZNE I WYZNANIOWE)

Przed 1989 r. w historiografii polskiej, jak twierdził Andrzej Wyczański, „mniejszą uwagę badaczy zdołały skupić grupy społeczne o charakterze terytorialnym czy etnicznym”⁶³. W tym zakresie sytuacja zauważalnie się poprawiła — zaczęto podkreślać w badaniach, a także w tytułach licznych prac, że Rzeczpospolita była ojczyzną wielu narodów i wyznań⁶⁴. Zajęto się również samymi mniejszościami etnicznymi i wyznaniowymi. Edmund Kizik opublikował monografię na temat mennonitów w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII w.⁶⁵, a Wojciech Tygielski rozprawę traktującą o pobycie i działalności Włochów w Polsce w XVI–XVII w.⁶⁶ Lud-

⁶⁰ M.in.: *Dzieje wsi pomorskiej. VIII międzynarodowa konferencja naukowa. Kłopotowo, gmina Dygowo, powiat kołobrzegi, 15–17 maja 2009. Materiały*, red. A. Chłudziński, R. Gaziński, Dygowo–Pruszczyk Gdański 2010; m.in.: J. Chojcka, *Źródła archiwalne do dziejów wsi pomorskiej w zasobie Archiwum Państwowego w Koszalinie*, cz. 1, s. 21–32; R. Gaziński, *O posiadłościach ziemskich Szczecinka w XVI oraz w pierwszej połowie XVII wieku*, s. 33–40.

⁶¹ *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach 1772–1815*, red. T. Kargol, Ł. Jewuła, K. Ślusarek, Kraków 2015. Życiu społeczności chłopskiej poświęcone zostały artykuły Łukasza Jewuły na temat konfliktów z właścicielami dóbr ziemskich o szkody w uprawach i lasach w Małopolsce; Rafała Obetkona o zwyczajach związanych z przekazywaniem gospodarstw następcom na Śląsku i Jacka Szpaka o sytuacji poddanych w dobrach klasztoru Paulinów na Jasnej Górze.

⁶² *Studia z dziejów wsi polskiej na przełomie XVIII i XIX wieku*, red. T. Kargol, B. Petryshak, K. Ślusarek, Kraków 2015.

⁶³ A. Wyczański, *Badania historyczne w Polsce*, s. 100.

⁶⁴ M.in.: *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje. Materiały konferencji „Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej. Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje”*, Kraków 15–17 IX 1997 r., red. A. K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, Kraków 1999; *Rzeczpospolita państwem wielu wyznań i narodowości w XVI–XVIII wieku*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocór, Opole 2008; *Rzeczpospolita wielokulturowa — dobrodziejstwo czy obciążenie?*, red. J. Kłoczowski, Warszawa 2009; *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010.

⁶⁵ E. Kizik, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium z dziejów małej społeczności wyznaniowej*, Gdańsk 1994.

⁶⁶ W. Tygielski, *Włosi w Polsce XVI–XVII wieku. Utracona szansa na modernizację*, Warszawa 2005; wydanie po angielsku, *Italians in Early Modern Poland. The Lost Opportunity for Modernization?*, przeł. K. Popowicz, Frankfurt am Main 2015.

nością szkocką zamieszkałą w Małopolsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. (ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa) zajął się Waldemar Kowalski⁶⁷. Zbiorowy obraz cudzoziemców mieszkających i działających w Rzeczypospolitej w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego zarysował Marek G. Zieliński⁶⁸.

Najlepiej rozwinęły się badania nad ludnością żydowską mieszkającą w dawnej Rzeczypospolitej⁶⁹. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. studium osadniczo-demograficzne o ludności żydowskiej zamieszkałej w miastach lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego w XVI–XVIII w. przedstawili Zenon Guldon i Karol Krzystanek⁷⁰. Zbiór artykułów dotyczących źródeł i metod szacunków liczebności ludności żydowskiej, a przy okazji i szkockiej, opublikował Zenon Guldon⁷¹. Wymienić następnie trzeba opublikowane już na początku tego stulecia monografie Anny Mycielskiej-Michałowskiej dotyczące władz gminy żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu oraz sejmiku Żydów litewskich⁷². Sytuację prawną ludności żydowskiej w dobrach magnackich w XVI–XVIII w. omówił Adam Kaźmierczyk, który zajął się również konwersjami ludności żydowskiej na inne wyznania⁷³. Stefan Gąsiorowski przedstawił jak wyglądało wspólne życie chrześcijan i żydów w Żółkwi w XVII i XVIII w. oraz dzieje Karaimów w Koronie i na Litwie w czasach wczesnonowożytnych⁷⁴. Wzajemne kontakty między żydami a chrześcijanami w Przemyślu w XVII i XVIII w. ukazał Jacek Krochmal⁷⁵. Jacek Krupa z kolei

⁶⁷ W. Kowalski, *Wielka imigracja. Szkoci w Krakowie i Małopolsce w XVI — pierwszej połowie XVII wieku*, Kielce 2010; wyd. 2 popr. i uzup., Kielce 2014.

⁶⁸ M.G. Zieliński, *Cudzoziemcy w życiu codziennym Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej*, Bydgoszcz 2004.

⁶⁹ Podsumowanie, w jakich ośrodkach naukowych i w jaki sposób prowadzone były studia żydowskie w Polsce w minionym trzydziestoleciu i jakie są perspektywy tychże badań, w: *Studia żydowskie w Polsce — przeszłość, stan obecny, perspektywy. Studium selektywne*, red. S. Gąsiorowski, Kraków 2014.

⁷⁰ Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska w miastach lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku. Studium osadniczo-demograficzne*, Kielce 1990.

⁷¹ Z. Guldon, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990.

⁷² A. Michałowska, *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000 (i wersja angielska); A. Michałowska-Mycielska, *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014.

⁷³ A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002; A. Kaźmierczyk, *Rodzilem się Żydem... Konwersje Żydów w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, Kraków 2015.

⁷⁴ S. Gąsiorowski, *Chrześcijananie i żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku*, Kraków 2001; *idem*, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków–Budapeszt 2008.

⁷⁵ J. Krochmal, *Krzyż i menora. Żydzi i chrześcijanie w Przemyślu w latach 1599–1772*, Przemyśl 1996.

przedstawił społeczność żydowską w czasach panowania króla Augusta II⁷⁶. Przemianom w sytuacji prawnej oraz gospodarczej i społecznej, które dotyczyły ludności żydowskiej mieszkającej w Krakowie w czasach panowania Stanisława Augusta, monografię poświęcił Przemysław Zarubin⁷⁷. Działalność bankową prowadzoną przez kahały z miast na Podlasiu w XVII i XVIII w. omówił Jan Mamaj⁷⁸. Ruchom mesjańskim rozwijającym się na ziemiach Rzeczypospolitej w XVII w., i emanującym na Europę poświęcił kilka prac Jan Doktor⁷⁹.

Wymienić również należy pracę zbiorową zawierającą kilka artykułów ukazujących społeczność żydowską w dawnej Rzeczypospolitej⁸⁰ oraz opublikowane materiały konferencji naukowej traktujące o stosunkach pomiędzy ludnością żydowską a mieszkańcami miast w XVI–XVIII w.⁸¹ W 2012 r. ukazał się drukiem wybór artykułów zmarłego przed wydaniem książki Jakuba Goldberga, dotyczących udziału Żydów w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.⁸²

Wskazać trzeba na dosyć liczne wydawnictwa źródłowe dotyczące historii Żydów w Rzeczypospolitej, które ukazały się drukiem po 1989 r. Anna Michałowska-Mycielska przygotowała zestaw źródeł w tłumaczeniu na język polski dotyczący gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej⁸³. Wśród jej publikacji źródłowych wymienić też trzeba edycję pinkasów kahałów swarzędzkiego i boćkowskiego⁸⁴. Szkoda tylko, że zostały wydane jedynie w języku oryginału.

⁷⁶ J. Krupa, *Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697–1733)*, Kraków 2009.

⁷⁷ P. Zarubin, *Żydzi w aglomeracji Krakowa w czasach stanisławowskich. Przemiany prawne, gospodarcze i społeczne*, Kraków 2012.

⁷⁸ J. Mamaj, *Działalność bankowa kahałów w miastach na Podlasiu w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2013.

⁷⁹ J. Doktor, *Śladami Mesjasza-Apostaty. Żydowskie ruchy mesjańskie w XVII i XVIII wieku a problem konwersji*, Wrocław 1998; *idem*, *Początki chasydyzmu polskiego*, Wrocław 2004; *idem*, *Misjonarze i żydzi w czasach mesjańskiej zawieruchy 1648–1792*, Warszawa 2012.

⁸⁰ *Małżeństwo w rozsądku? Żydzi w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Wodziński, A. Michałowska-Mycielska, Wrocław 2007.

⁸¹ „Kwartalnik Historii Żydów” 2003, nr 3 (= Żydzi i mieszczenie w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie we współpracy z ŻIH i Uniwersytetem w Hajfie, Warszawa, 29 IX–1 X 2002 r., red. J. Heyde).

⁸² J. Goldberg, *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Kraków 2012.

⁸³ *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. i tłum. A. Michałowska, Warszawa 2003;

⁸⁴ *Pinkas kahału swarzędzkiego (1734–1830)*, wyd. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2005; *Pinkas kahału boćkowskiego*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2015.

Innymi ważnymi zbiorami źródeł do dziejów Żydów w dawnej Polsce są materiały do Sejmu Czterech Ziem przygotowane do druku przez Jakuba Goldberga i Adama Kaźmierczyka⁸⁵ oraz spisy ludności żydowskiej z lat 1790–1792 opracowane przez Kamilę Follprecht⁸⁶. Ten ostatni autor opublikował także źródła różnej proweniencji dotyczące dziejów Żydów polskich od 1648 do 1772 r.⁸⁷. Wartą wspomnienia jest też praca oparta na bogatym materiale źródłowym, sporządzona formalnie jako słownik biograficzny, a dotycząca Żydów pozostających w kręgu szlacheckich rodów Denhoffów, Sieniawskich i Czartoryskich⁸⁸.

Imponujące, czterotomowe wydawnictwo źródłowe przygotowane zostało przez Henryka Gmiterka. Zawiera ono wypisy źródłowe z ksiąg grodzkich lubelskich z okresu panowania Zygmunta III Wazy, Władysława IV, Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego⁸⁹.

Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593–1653 dotyczące handlu żydowskiego opublikował Jan M. Małecki wraz z Elżbietą Szlufik⁹⁰. Natomiast statut krakowskiej gminy żydowskiej z 1595 r., także w tłumaczeniu na język polski, przygotowała Anna Jakimiszyn⁹¹.

HISTORIA KOBIET I PŁCI

W późnych latach siedemdziesiątych XX w. w historiografii europejskiej pojawiła się dysputa na temat roli kobiet i płci w historii. Doprowadziła ona do wskazania na znaczenie *gender* jako jednego z centralnych wymiarów spo-

⁸⁵ *Sejm Czterech Ziem. Źródła*, wyd. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011.

⁸⁶ K. Follprecht, *Ludność żydowska województwa krakowskiego w czasie Sejmu Czteroletniego. Spisy z powiatów krakowskiego, ksiąskiego, lełowskiego i proszowskiego z lat 1790–1792 ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, wyd. K. Follprecht, Kraków 2008.

⁸⁷ *Żydzi polscy 1648–1772. Źródła*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2001.

⁸⁸ *Żydzi w kręgu Denhoffów, Sieniawskich i Czartoryskich (II połowa XVII — koniec XIX wieku. Słownik biograficzny*, oprac. J.S. Nowak, przy współp. Z. Nowak, Kraków 2007.

⁸⁹ *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Augusta II Sasa*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2001; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego 1669–1697*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2003; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2006; *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2014.

⁹⁰ *Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593–1653*, oprac. J.M. Małecki, współudział E. Szlufik, Kraków 1995.

⁹¹ *Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia. Tłumaczenie sporządzone na podstawie odpisu Majera Bałabana*, wstęp, przekład i oprac. A. Jakimiszyn, Kraków 2005.

lecznej nierówności, a także indywidualnego i kolektywnego powstawania tożsamości⁹². Pod koniec XX w. w trakcie posiedzeń Komisji Historii Kobiet Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk (zorganizowanej przez Marię Bogucką i Annę Żarnowską) powstała idea napisania historii kobiet na ziemiach polskich. W 2000 r. w trakcie kolokwium odbyła się dyskusja nad stanem historiografii. W jej trakcie ujawniła się różnica zdań co do tego, w którym kierunku powinny pójść badania i w jakim ujęciu przedstawić tę historię. Mimo różnic poglądów powołano komitet redakcyjny, a materiały z owej dyskusji ukazały się dopiero po czternastu latach⁹³.

Marta Kurkowska-Budzan zauważyła przed kilku laty, że „*Gender studies* w Polsce nadal jeszcze utożsamiane są ze studiami kobiecymi, mimo oczywiście świadomości, że dotyczą one wszystkich płci konstruowanych przez dominującą kulturę (męską, patriarchalną) i na jej marginesie (geje, lesbijki)”⁹⁴. Ta sytuacja, jak się wydaje, nadal się utrzymuje. Sporadycznie bowiem ukazują się np. prace poświęcone antykoncepcji⁹⁵ czy historia homoseksualizmu w dawnej Rzeczypospolitej⁹⁶, a i w tym ostatnim przypadku autorami nie są historycy, tylko literaturoznawcy, bardziej otwarci na tę tematykę.

Przypomnieć trzeba, że w Polsce badania nad historią kobiet, a także erotyką w epoce wczesnonowożytnej, zainicjowali na początku lat osiemdziesiątych XX w. Zbigniew Kuchowicz⁹⁷ i Alojzy Sajkowski⁹⁸. Nastąpił potem wzrost zainteresowania tematyką kobiecą, co przejawiało się m.in. organizowaniem sesji na temat historii kobiet w średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych⁹⁹. Publikowano jednak nie tylko prace zbiorowe będące efektem owych

⁹² J. K o c k a, *Historische Sozialwissenschaft. Auslaufmodell oder Zukunftsvision?*, Oldenburg 1999, s. 15; M. S o l a r s k a, *Sprzeciw-historia. Wymiar krytyczny historii kobiet*, Bydgoszcz 2011; *Kobiety i historia. Od niewidzialności do sprawczości*, red. K. Bałewska, D. Korczyńska-Partyka, A. Wódkowska, Gdańsk 2015.

⁹³ *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, red. K.A. Makowski, Poznań 2014. W tymże tomie artykuł na dotyczący interesującej nas epoki: M. K a r p i ń s k a, *Badania dziejów kobiet w Polsce w epoce nowożytnej (wiek XVI–XVIII)*, s. 53–74.

⁹⁴ M. K u r k o w s k a - B u d z a n, *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych*, Kraków 2003, s. 168.

⁹⁵ C. K u k l o, *Czy społeczeństwo polskie w dobie oświecenia regulowało liczbę dzieci w rodzinach?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1990/91, t. 51/52, s. 19–55.

⁹⁶ T. N a s t u l c z y k, P. O c z k o, *Homoseksualność staropolska. Przyczynek do badań*, Kraków 2012.

⁹⁷ Z. K u c h o w i c z, *Barbara Radziwiłłówna*, Łódź 1978; *idem*, *Miłość staropolska. Wzory — uczuciowość — obyczaje erotyczne XVI–XVIII wieku*, Łódź 1982; wyd. 2: Łódź 1982 [druk 1983]; *idem*, *Żywyoty niepospolitych kobiet polskiego baroku*, Łódź 1989.

⁹⁸ A. S a j k o w s k i, *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań 1981.

⁹⁹ *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z.H. Nowak, A. Radziwiński, Toruń 1998; *La femme dans la société médiévale et modern*, red. P. Mane, F. Piponnier, M. Wilska, M. Piber-Zbieranowska, Varsovie 2005; *Kobieta i Mężczyzna jed-*

konferencji. Andrzej Karpiński zajął się pozycją kobiety w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII w.¹⁰⁰, z kolei „kobietą samotną” w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej zainteresował się Cezary Kukło, przygotowując studium demograficzno-społeczne na ten temat¹⁰¹. Maria Bogucka natomiast opublikowała syntezę na temat historii kobiet, „gorszej płci”, w dawnej Rzeczypospolitej i w Europie¹⁰².

Zaczęto dostrzegać udział kobiet w życiu literackim i kulturalnym dawnej Polski, co zaowocowało m.in. pracami Karoliny Targosz¹⁰³, Hanny Dziechcińskiej¹⁰⁴, Joanny Partyki¹⁰⁵, Agnieszki Jakuboszczak¹⁰⁶, Dariusza Rotta¹⁰⁷, Agnieszki Słaby¹⁰⁸ oraz pracą zbiorową pod redakcją Krystyny Stasiewicz¹⁰⁹. Zainteresowanie wzbudziła najwybitniejsza poetka czasów saskich Elżbieta Drużbacka¹¹⁰.

---

na przestrzeń — dwa światy, red. B. Popiołek, A. Cłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015; *Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce — w średniowieczu i w dobie staropolskiej*, red. K. Justyniarska-Chojak, S. Konarska-Zimnicka, Warszawa 2012; *Mężczyzna w rodzinie w społeczeństwie — ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej*, t. 1: *Od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Kabacińska, K. Ratajczak, Poznań 2010 (na 22 teksty 5 dotyczy epoki XVI–XVIII w.).

¹⁰⁰ A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995.

¹⁰¹ C. Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998.

¹⁰² M. Bogucka, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998; *eadem*, „Gorsza płeć”. *Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005, wersja angielska: *Women in the history of Europe. From antiquity till the Begin of the XXIst century*, Warszawa 2008. Wspomnieć też trzeba o opublikowanych przez tę historyczkę biografiach polskich królowych: M. Bogucka, *Bona Sforza*, Warszawa 1989; *eadem*, *Anna Jagiellonka*, Warszawa 1994.

¹⁰³ K. Targosz, *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997.

¹⁰⁴ H. Dziechcińska, *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku. Zagadnienia wybrane*, Warszawa 2001.

¹⁰⁵ J. Partyka, „Żona wyćwiczona”. *Kobieta pisząca w kulturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2004.

¹⁰⁶ A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama: Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008.

¹⁰⁷ D. Rott, *Kobieta z przemalowanego portretu. Opowieść o Annie Zbąskiej ze Stanisławskich [ok. 1651 — ok. 1700] i jej Transakcji albo Opisanu całego życia jednej sieroty...*, Katowice 2004.

¹⁰⁸ A. Słaby, *Rządź zicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014.

¹⁰⁹ *Pisarki polskie dawnych epok*, red. K. Stasiewicz, Olsztyn 1998; *Kobieta epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, red. I. Maciejewska, K. Stasiewicz, Olsztyn 2008.

¹¹⁰ K. Stasiewicz, *Elżbieta Drużbacka. Najwybitniejsza poetka czasów saskich*, Olsztyn 1992; *eadem*, *Zmysłowa i elokwentna prowincjuszka na staropolskim Parnasie. Rzecz o Elżbiecie Drużbackiej i nie tylko...*, Olsztyn 2001; *eadem*, *Barbara Sanguszkowa i Elżbieta Drużbacka w świetle nowych źródeł*, Olsztyn 2011.

Miłością i erotyzmem w piśmiennictwie czasów saskich zajęła się w opublikowanej w 2013 r. pracy Iwona Maciejewska¹¹¹.

Zaczęły także pojawiać się drukiem biografie kobiet żyjących w XVI–XVIII w., przede wszystkim pochodzących z rodzin magnackich, jak choćby księżnej Rozalii z Chodkiewiczów Lubomirskiej¹¹², Anny z Sanguszków Radziwiłłowej¹¹³ i Barbary z Tarnowskich Zamoyskiej¹¹⁴. Życiu i działalności publicznej Izabeli z Poniatowskich Branickiej poświęcona jest praca zbiorowa¹¹⁵.

Oprócz biografii pojedynczych kobiet pojawiły się prace traktujące o kobietach jako grupie, m.in. żyjących w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII w.¹¹⁶ Mentalność szlachcianek w okresie panowania Augusta II wzbudziła zainteresowanie Bożeny Popiołek¹¹⁷, która opublikowała też korespondencję między Jadwigą Rafałowiczówną a Elżbietą Sieniawską¹¹⁸. Z kolei Agnieszka Marchwińska zajęła się przedstawieniem organizacji i składem dworów żon Zygmunta Augusta¹¹⁹.

Wspomnieć również trzeba o kilku pracach dotyczących kobiet za murami klasztornymi autorstwa Małgorzaty Borkowskiej, benedyktyнки, która przedstawiła życie codzienne w polskich klasztorach żeńskich w XVII–XVIII w. oraz pozycję zakonnice w społeczeństwie staropolskim¹²⁰. Autorka ta przygotowała również trzypiętomowy leksykon zakonnice do chwili upadku Rzeczypospolitej¹²¹. Natomiast co zakonnice sądziły o zakonach, w których przebywały,

¹¹¹ I. Maciejewska, *Miłość i erotyzm w piśmiennictwie czasów saskich*, Olsztyn 2013.

¹¹² M. Jastrzębska, *Rokoko, dama i gilotyna. Historia księżnej Rozalii z Chodkiewiczów Lubomirskiej*, Kraków 2005.

¹¹³ W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000.

¹¹⁴ P. Tyszcza, *W cieniu Wielkiego Kanclerza. Barbara z Tarnowskich Zamoyska*, Warszawa 2015.

¹¹⁵ *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. C. Kukło, Białystok 2014.

¹¹⁶ A. Głowacka-Penczyńska, *Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 2010.

¹¹⁷ B. Popiołek, *Kobiecego świata w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003.

¹¹⁸ J. Rafałowiczówna, „A z Warszawy nowiny te...”. *Listy do Elżbiety Sieniawskiej z lat 1710–1720*, oprac. B. Popiołek, Kraków 2000.

¹¹⁹ A. Marchwińska, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta. Organizacja i składy osobowe*, Toruń 2008.

¹²⁰ M. Borkowska OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1996; *eadem, Panny siostry w sarmackim świecie*, Warszawa 2002. Życia codziennego za murami dotyczy również praca P. Gąsiorowska, *Życie codzienne w klasztorze klarysek krakowskich od XIII do końca XVIII wieku*, Kraków 2003.

¹²¹ M. Borkowska, *Leksykon zakonnice polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 1: *Polska Zachodnia i Północna*, Warszawa 2004; t. 2: *Polska Centralna i Południowa*, Warszawa 2005; t. 3: *Wielkie Księstwo Litewskie i Ziemia Ruskie Korony Polskiej*, Warszawa 2008.

i o czasach, w których żyły, stało się przedmiotem badania Karoliny Targosz, która w tym celu wykorzystwała kroniki napisane przez niektóre z zakonnic¹²². Jak wyglądała kultura pisma i książki w klasztorach dawnej Rzeczypospolitej starała się ukazać Jolanta Gwoździk¹²³.

W badaniach nad historią kobiet zaczęto też wykorzystywać nowe rodzaje źródeł, jak choćby kazania pogrzebowe¹²⁴ i epitalamia¹²⁵, oraz wydawać diariusze podróży i pamiętniki kobiet lub kobiet dotyczące¹²⁶.

Historia kobiet przyciąga wielu młodych badaczy i wiele badaczek, co potwierdza m.in. opublikowany w 2012 r. tom poświęcony tej tematyce, zawierający właśnie artykuły napisane przez przedstawicieli młodego pokolenia pochodzących ze środowiska poznańskiego¹²⁷.

HISTORIA CODZIENNOŚCI (I MIKROHISTORIA)

Jak już wspomniałem, w latach osiemdziesiątych XX w. pojawił się spór między historią strukturalną a historią codzienności, której zwolennicy pojawili się również wśród polskich historyczek i historyków. Także w naszej historiografii zaczęły się pojawiać prace poruszające tematy wcześniej w ogóle niebudzące zainteresowania. Ukazały się publikacje dotyczące śmierci¹²⁸, obyczajów pogrzebowych w miastach¹²⁹ i stosunku do zmarłych¹³⁰. Nie tylko kres życia

¹²² K. Targosz, *Piórem zakonnicy. Kronikarki w Polsce XVII w. o swoich zakonach i swoich czasach*, Kraków 2002.

¹²³ Jolanta Gwoździk, *Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Katowice 2015.

¹²⁴ U. Kicińska, *Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Warszawa 2013.

¹²⁵ B. Stuchlik-Surowiak, *Barokowe epitalamium śląskie. Kobieta, małżeństwo, rodzina*, Katowice 2007.

¹²⁶ Teofila Konstancja z Radziwiłłów Morawska, *Diariusz podróży 1773–1774*, wstęp i oprac. B. Rok, Wrocław 2002; Apolonia Helena Maśalska, *Pamiętniki pensjonarki. Zapiski z czasów edukacji w Paryżu*, wstęp i oprac. M.E. Kowalczyk, przekł. z jęz. franc. A. Pikor-Półtorak, Kraków 2012; Stanisław Niemojewski, *Diariusz drogi spisanej i różnych przypadków pociesznych i żalonych prowadząc córkę Jerzego Mniszka, Marynę, Dymitrowi Iwanowiczowi w roku 1606*, wyd. R. Krzywy, Warszawa 2006.

¹²⁷ *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*, red. A. Jakuboszczak, P. Matusik, Poznań 2012. Tom zawiera teksty począwszy od starożytności, aż do końca XX w., w tym kilka dotyczących i epoki wczesnonowoczesnej.

¹²⁸ E. Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytniej kultury funeralnej*, Gdańsk 1998.

¹²⁹ *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Małkus i K. Szymańska, Wschowa 2010.

¹³⁰ *Nie wszystkim umrę. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej*, red. Al. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2015.

człowieka i związane z tym zachowania zyskały uwagę. Pojawiły się również prace traktujące o obyczajach związanych z narodzinami i chrztem oraz uroczystościami weselnymi¹³¹ i rodzinnymi¹³², a także konfliktami małżeńskimi i rozwodami¹³³. Zaczęto się zajmować dzieciństwem, młodością i starością¹³⁴, a także higieną¹³⁵ i zdrowiem¹³⁶.

Wzrosło w pewnym stopniu zainteresowanie uczuciami ludzkimi, smutkiem i radością, wyrażanymi m.in. śmiechem i łzami¹³⁷. Badano też życie codzienne w kontekście obchodzenia rocznic i świąt¹³⁸, ale była to tematyka podejmowana głównie na konferencjach, których materiały były następnie publikowane¹³⁹. Zaczęto również wydawać źródła do badań nad życiem codziennym,

¹³¹ E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001; idem, *Wesela, chrziny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001; I. Bogdan, *Ceremonie ślubne i renesansowa muzyka weselna w Królewcu w latach 1585–1645*, Poznań 2009.

¹³² B. Manyś, *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014.

¹³³ I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002; E. Bezzubik, *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej — na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697*, „Genealogia” 2005, t. 17, s. 7–74.

¹³⁴ D. Żołędź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002; *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Praca zbiorowa*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002; *Starość na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 58, 2010, nr 1; D. Żołędź-Strzelczyk, K. Kabacińska-Łuczak, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012; *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014.

¹³⁵ *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2015.

¹³⁶ K. Stojek-Sawicka, *O zdrowiu i chorobach szlachty polskiej. Ludzkie defekty, humory i następcy Hipokratesa*, Warszawa 2014; T. Srogosz, *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*, Łódź 1993; *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. A. Karpiński, Warszawa 2009; *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII–XXI wieku*, red. D.K. Chojecki, E. Włodarczyk, Warszawa 2010 (kilka tekstów dotyczy epoki wczesnonowożytnej); J. Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015.

¹³⁷ *Śmiech i łzy w kulturze staropolskiej*, red. A. Karpiński, E. Lasocińska i M. Hanusiewicz, Warszawa 2003; Z. M. Osiński, *Lęk w kulturze społeczeństwa polskiego w XVI–XVII wieku*, Warszawa 2009; J. Poraziński, *Staropolska kultura śmiechu. Ludzie — teksty — konteksty*, Toruń 2015.

¹³⁸ K. Targosz, *Królewskie uroczystości weselne w Krakowie i na Wawelu 1512–1605*, Kraków 2007.

¹³⁹ *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Obchody rocznicowe i świąteczne. Praca zbiorowa*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2004; *Między barokiem a oświeceniem. Radości i troski dnia codziennego. Praca zbiorowa*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006; *Kultura radości na*

interesując się przy okazji tymi, których dotąd nie uwzględniano, jak choćby wczesnonowoczesne rozmówki językowe¹⁴⁰.

W powiśniękach są nadal badania nad życiem codziennym na dworach magnatów (w tym biskupów¹⁴¹), szlachty polskiej¹⁴² i mieszczan¹⁴³. Spośród nielicznych prac wymienić trzeba wydaną ćwierć wieku temu monografię Elżbiety Koweckiej o białostockim dworze hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego¹⁴⁴.

Po 1989 r. pojawiły się za to prace oraz wydawnictwa źródłowe (przede wszystkim korespondencja) dotyczące dnia codziennego administratorów dóbr magnackich¹⁴⁵ oraz urzędników różnego szczebla¹⁴⁶, będące w sumie pracami z pogranicza historii codzienności i historii gospodarczej.

Po 1989 r. kontynuowano badania nad dziejami opieki społecznej, co zaowocowało pracami poświęconymi opiece społecznej w Wielkopolsce Zachodniej w XVII i XVIII w.¹⁴⁷, opiece nad ubogimi w Gdańsku w XVI–XVIII w.¹⁴⁸ oraz dwiema pracami zbiorowymi z końca lat dziewięćdziesiątych XX w., zawierającymi artykuły opisujące codzienność przytułków dla ubogich we wczesnonowo-

---

Ziemi Wschowskiej. Obraz uroczystości, jubileuszy, wizyt gości, świąt, red. P. Klint, M. Mal-
kus i K. Szymańska, Wschowa 2013.

¹⁴⁰ Nicolausa Volckmara *Viertzig Dialogi 1612. Źródło do badań nad życiem codziennym w daw-
nym Gdańsku*, wyd. E. Kizik, Gdańsk 2005.

¹⁴¹ M.in.: J. Dygdała, *Życie codzienne na dworze biskupa warmińskiego Adama Stanisła-
wa Grabowskiego w połowie XVIII wieku w świetle ksiąg wydatków*, w: *Dwory magnackie
w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewicz, A. Roćko, Warszawa 2005,
s. 275–294.

¹⁴² R. Gałaj, *Życie codzienne szlachty polskiej w okresie sarmatyzmu*, Szczecin 1998.

¹⁴³ W. Siwak, *Życie codzienne mieszczaków Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle
wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015.

¹⁴⁴ E. Kowecka, *Dwór „najrządniejszego w Polszcze magnata”*, Warszawa 1991.

¹⁴⁵ D. Bąkowski-Kois, *Zarządcy dóbr Elżbiety Sieniawskiej. Studium z historii mental-
ności 1704–1726*, Kraków 2005; *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów
XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009; *Codziennie kłopoty, wielkie in-
teresy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną
z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1774 roku*, wyd.
J. Dygdała, Warszawa 2013.

¹⁴⁶ „*Interes WP Pana wspomniałem Królowi Jmci...*”. *Listy Jana Jerzego Przebendowskiego,
podskarbiego wielkiego koronnego, do Adama Mikołaja Sieniawskiego, wojewody belskiego
i hetmana wielkiego koronnego, z lat 1704–1725*, oprac. A. Perłakowski, Kraków 2007; „*...jak
sobie pościelemy na tym sejmie, tak spać będziemy...*”. *Listy Jana Jerzego Przebendowskiego,
podskarbiego wielkiego koronnego, do Jana Szembeka, podkanclerzego i kanclerza wielkiego
koronnego, z lat 1711–1728*, oprac. A. Perłakowski, Kraków 2010.

¹⁴⁷ M. Surdacki, *Opieka społeczna w Wielkopolsce Zachodniej w XVII i XVIII wieku*, Lu-
blin 1992.

¹⁴⁸ Z. Kropidłowski, *Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku*,
Gdańsk 1992.

żytnej Rzeczypospolitej¹⁴⁹. Dzieje i działalność przytułku (szpitala) prowadzonego przez bonifratrów w Krakowie w XVII–XVIII w. omówione zostały przez Helenę Komaryńską¹⁵⁰. Ostatnio ukazały się drukiem dwie książki autorstwa Moniki Maludzińskiej dotyczące żebraków i włóczęgów w Warszawie w epoce stanisławowskiej oraz dyskusji publicystycznej na temat walki z ubóstwem w Warszawie w drugiej połowie XVIII w.¹⁵¹

Przy okazji badań nad dziejami opieki społecznej warto wspomnieć o pracach traktujących o dziejach epidemii, medycyny i higieny w dawnej Rzeczypospolitej. Traktują o nich m.in. artykuły opublikowane pod wspólnym tytułem w dwóch tomach w 2009 i 2015 r. pod redakcją Andrzeja Karpińskiego¹⁵². Badacz ten opublikował także monografię poświęconą epidemiom chorób zakaźnych oraz wywołanym przez nie skutkom w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.¹⁵³, a Tadeusz Srogosza zajął się tym problemem głównie w epoce stanisławowskiej¹⁵⁴. Ostatniej wielkiej epidemii dżumy (oraz innym chorobom), która nawiedziła Rzeczypospolitą w latach 1708–1710, ze szczególnym uwzględnieniem Gdańska, poświęcona została praca zbiorowa opublikowana pod redakcją Edmunda Kizika¹⁵⁵. Kronikę napisaną przez pastora Samuela Fryderka Lauterbacha, dotycząca przebiegu owej epidemii dżumy w 1709 r. we Wschowie na Śląsku, przetłumaczył i opublikował Aleksander Wilecki¹⁵⁶. Z kolei postawy mieszkańców Rzeczypospolitej wobec zarazy

¹⁴⁹ *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998; *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999.

¹⁵⁰ H. Komaryńska, *Szpital Bonifratrów w Krakowie w XVII–XVIII wieku*, Lublin 2010.

¹⁵¹ M. Maludzińska, „Próżnowanie stało się powszechnym nalogiem”. Żebracy i włóczęgdy w stanisławowskiej Warszawie, Warszawa 2014; eadem, „Kraj jest nieszczęśliwy, że ma ludzi próżnujących”. Walka z ubóstwem w Warszawie na tle sytuacji społeczno-gospodarczej Rzeczypospolitej w dyskursie publicystycznym drugiej połowy XVIII wieku, Warszawa 2015.

¹⁵² *Wśród córek Esculapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej w XI–XVIII wieku*, red. A. Karpiński, Warszawa 2009; *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, cz. II, red. A. Karpiński, Warszawa 2015.

¹⁵³ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2001.

¹⁵⁴ T. Srogosza, *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*, Łódź 1993; idem, *Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta*, Wrocław 1997; idem, *Między biologiczną egzystencją człowieka w dziejach a historią nauki*, Częstochowa 2003.

¹⁵⁵ *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012.

¹⁵⁶ *Mała wschowska kronika zarazy albo Krótkie streszczenie wszystkiego tego, co się podczas trwania epidemii poczynszy od Roku Pańskiego 1709, dnia 8 czerwca, do roku Pańskiego*

w XVI–XVIII w. ukazał Jan Kracik¹⁵⁷. Ignacy Z. Siemion natomiast podał do druku, w tłumaczeniu na język polski, rady zdrowotne, jakich królowi Stanisławowi Augustowi udzielał jego lekarz Balthasar Ludwig Tralles¹⁵⁸.

HISTORIA PAŃSTWA I USTROJU

Badania nad państwem oraz historią ustroju i parlamentaryzmu dawnej Rzeczypospolitej, a przede wszystkim nad funkcjonowaniem staropolskiego sejmiku i sejmików, cieszą się po 1989 r. niesłabnącą popularnością¹⁵⁹. Szczególnym zainteresowaniem w tym kontekście cieszyły się czasy panowania Władysława IV (Sybilla Hołdys, Jan Dziegielewski, Jolanta Choińska-Mika, Edward Opaliński, Jerzy Ternes, Przemysław Paradowski, Izabela Lewandowska-Malec)¹⁶⁰.

Syntetyczny obraz działalności sejmiku polskiego jako organu ustawodawczego w czasach wczesnonowożytnych przedstawił Wojciech Kriegseisen¹⁶¹, a Andrzej Rachuba ukazał, w jaki sposób Wielkie Księstwo Litewskie funkcjonowało w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej po zawarciu unii lubelskiej w 1569 r.¹⁶² Jan Dziegielewski omówił sejmy elekcyjne i elekcje

---

1710, dnia 8 lutego, w tej miejscowości zdarzyło, na podstawie własnej obserwacji wiernie opisane przez Samuela Fryderyka Lauterbacha, kaznodzieję przy kościele pw. Żłóbka Chrystusowego, tłum. A. Wilecki, Wschowa 2009.

¹⁵⁷ J. Kracik, *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991.

¹⁵⁸ Balthasar Ludwig Tralles, *Rady zdrowotne wrocławskiego lekarza dla króla polskiego. Wybór*, z jęz. łac. przeł. K. Orzechowski, wyboru dokonał i wstępem poprzedził I.Z. Siemion, Wrocław 2010.

¹⁵⁹ R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012. Zauważyć trzeba przy tym, że niektóre monografie dotyczące sejmów bardziej dotyczą historii politycznej niż historii parlamentaryzmu, np. U. Kosińska, *Sejm 1719–1720 a sprawa ratyfikacji traktatu wiedeńskiego*, Warszawa 2003.

¹⁶⁰ S. Hołdys, *Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV*, Wrocław 1991; J. Dziegielewski, *Izba poselska w systemie władzy w czasach Władysława IV*, Warszawa 1992; J. Choińska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998; E. Opaliński, *Sejm srebrnego wieku 1597–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto*, Warszawa 2001; J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004; P. Paradowski, *W obliczu „nagłych potrzeb” Rzeczypospolitej. Sejmy ekstrasedywaryjne za panowania Władysława IV Wazy*, Toruń 2005; I. Lewandowska-Malec, *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632)*, Kraków 2009.

¹⁶¹ W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995.

¹⁶² A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.

z lat 1573–1674 oraz biorących w nich udział elektorów¹⁶³. Wspomnieć trzeba o monografii autorstwa Kazimierza Orzechowskiego (1923–2009) dotyczącej ustroju Śląska¹⁶⁴.

Sejm Rzeczypospolitej w czasach Jana Kazimierza omówili ostatnio Stefania Ochmann-Staniszevska i Zdzisław Staniszevski¹⁶⁵, a w okresie panowania Jana Sobieskiego — Robert Kołodziej¹⁶⁶. Z kolei Andrzej Stroynowski zebrał w jednym tomie swoje studia nad dziejami parlamentaryzmu w czasach panowania Stanisława Augusta¹⁶⁷. Monografii doczekały się również poszczególne sejmy, takie jak: z 1637 r., 1653, z 1666, z 1668, z 1669, z 1673, z 1699, z 1672, z 1736, z 1738 i z 1778 r.¹⁶⁸ Wydawano również diariusze poszczególnych sejmów¹⁶⁹ oraz wygłaszanych w ich trakcie mów, m.in. Stanisława Herakliusza Lubomirskiego z 1670 i 1673 r.¹⁷⁰

Senatorami jako odrębną grupą sejmujących stanów zajmowali się m.in. Stefan Ciara, Janusz Dąbrowski, i Andrzej Korytko¹⁷¹. Nie są to jednak mono-

¹⁶³ J. Dziegielewska, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk–Warszawa 2003; *idem*, *O ustroju, decydentach i dysydentach. Studia i szkice z dziejów Pierwszej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011.

¹⁶⁴ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław 2005.

¹⁶⁵ S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo — doktryna — praktyka*, t. 1–2, Wrocław 2000.

¹⁶⁶ R. Kołodziej, „Ostatni wolności naszej klejnot”. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014.

¹⁶⁷ A. Stroynowski, „Wieczory sejmowe”. *Studia nad dziejami parlamentaryzmu w epoce stanisławowskiej*, Częstochowa 2013.

¹⁶⁸ R. Kołodziej, *Pierwszy sejm z 1637 roku*, Toruń 2004; T. Ciesielski, *Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653*, Toruń 2002; P. Krakowiak, *Dwa sejmy w 1666 roku*, Toruń 2010; *Diariusz sejmny konwokacyjny 1668 roku*, oprac. K. Przyboś, Kraków 2009; *Diariusz sejmny koronacyjny 1669 roku*, oprac. K. Przyboś, M. Ferenc; przy współpr. J. Elźbieciak i in., Kraków 2004; L.A. Wierzbicki, *Ozgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku*, Lublin 2005; B. Dybaś, *Sejm pacyfikacyjny w Warszawie w 1699 r.*, Toruń 1991; *Diariusz sejmny zwyczajnego 1672 roku*, oprac. K. Przyboś, Kraków 2007; H. Palikij, *Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej*, Kraków 2000; W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000.

¹⁶⁹ *Diariusz sejmny zwyczajnego 1670 roku*, oprac. A. Przyboś, M. Ferenc, Kraków 2004; *Sobieski Jakub, Diariusz sejmny koronacyjny w Krakowie w 1633 roku*, oprac. W. Kaczorowski; przy współud. J. Dorobisza, Z. Szerbika, Opole 2008; *Diariusz sejmny lekcyjnego 1648 roku*, oprac. J.S. Dąbrowski, Kraków 2013.

¹⁷⁰ *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego mowy sejmowe z 1670 i 1673 roku oraz „Informacja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej 1671 o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczypospolita do Spisza i części ziemie węgierskiej, przeciwko pretensyjom Cesarza JM, tudzież jako wiele Rzeczypospolitej należy na utrzymaniu tego kraju”*, oprac. K. Przyboś, Kraków 2010.

¹⁷¹ S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1990; J. Dąbrowski, *Senat koronny. Stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza*, Kraków 2000;

grafie poświęcone całej grupie, gdyż dotyczą senatorów z Korony Polskiej, a nie z całej Rzeczypospolitej. Na odnotowanie zasługuje ponadto monografia Leszka A. Wierzbickiego traktująca o marszałkach i parlamentarzystach w XVII w.¹⁷² Dużo rzadziej monografie poświęcone są funkcjonowaniu poszczególnych urzędów jako instytucji, choć ostatnio ukazała się praca dotycząca działalności urzędu marszałkowskiego koronnego w trakcie okresów bezkrólestwa z lat 1632–1736¹⁷³.

Wiesław Bondyra omówił przedstawicieli szlachty reprezentujących Ruś Czerwoną na sejmach w epoce saskiej¹⁷⁴, a Henryk Lulewicz kijowską reprezentację sejmową z lat 1569–1648¹⁷⁵. Ukazał się także tom zawierający spis posłów sejmowych za lata 1493–1660¹⁷⁶. Jak wynika ze wstępu, zaplanowane są dwa kolejne tomy, mające zawierać spisy posłów z XVII i XVIII w.

Samorządowi szlacheckiemu w Wielkopolsce w XVII i XVIII w. poświęcone zostały dwie monografie Michała Zwierzykowskiego¹⁷⁷. Stosunek sejmów i sejmików do ludności żydowskiej w drugiej połowie XVII w. przedstawił Adam Kaźmierczyk¹⁷⁸. Anna Michałowska-Mycielska opracowała wydawnictwo źródłowe na temat stosunku sejmów i sejmików koronnych do Żydów¹⁷⁹. Zawiera ono fragmenty około 150 uchwał sejmów Rzeczypospolitej oraz około 1300 uchwał sejmikowych, a powstało dzięki pracochłonnej kwerendzie przeprowadzonej w wielu archiwach krajowych. Dzięki zebraniu obszernego i jednorodnego materiału w jednym tomie autorka nie tylko ułatwiła życie wielu historykom, lecz przede wszystkim dała możliwość odtworzenia sposobu myślenia szlachty na temat Żydów. Potwierdziła, że było to myślenie przede wszystkim „ekonomiczne”.

A. Korytko, *„Na których opiera się Rzeczpospolita”*. *Senatorowie koronni za Władysława IV Wazy*, Olsztyn 2015.

¹⁷² L.A. Wierzbicki, *Marszałkowie i parlamentarzyści. Studia z dziejów sejmu polskiego w XVII wieku*, Warszawa 2014.

¹⁷³ K. Wiśniewski, *Urząd marszałkowski koronny w bezkrólestwach XVII–XVIII wieku (1632–1736)*, Warszawa 2015.

¹⁷⁴ W. Bondyra, *Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich*, Lublin 2005.

¹⁷⁵ H. Litwin, *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*, Warszawa 2009.

¹⁷⁶ *Posłowie ziemscy koronni 1493–1600*, red. I. Kaniewska, oprac. W. Uruszczak, I. Kaniewska, M. Ferenc, J. Byliński, Warszawa 2013.

¹⁷⁷ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowego sądownictwa i administracji skarbowej w XVII i XVIII w.*, Poznań 2003; *idem, Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010.

¹⁷⁸ A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994.

¹⁷⁹ *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, wybór i oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006.

Wydano też wiele prac poświęconych poszczególnym pojedynczym sejmikom w różnych przedziałach czasu. Opracowań doczekały się sejmiiki: pruski, lubelski, ziemi chełmskiej, sieradzki, trocki, brzesko-litewski, piltyński, warmiński oraz wołyński, kijowski i braclawski w latach 1569–1648¹⁸⁰.

Szlachta z województw kijowskiego, czernihowskiego i smoleńskiego w wyniku traktatu andruszowskiego (1667 r.) i oderwania tych ziem od Rzeczypospolitej utraciła majątki ziemskie, lecz nie straciła praw politycznych. W związku z tym zbierała się na sejmikach, chcąc nadal uczestniczyć w życiu politycznym państwa. Funkcjonowaniu tychże sejmików monografie poświęcili Jarosław Stolicki i Michał Kulecki¹⁸¹.

W kontekście życia sejmikowego i działalności sejmików wspomnieć trzeba również o opublikowanych materiałach konferencji naukowej poświęconej działalności poszczególnych sejmików po 1569 r. i praktyki życia publicznego w Rzeczypospolitej w czasach wczesnonowożytnych¹⁸².

Przy okazji przygotowywania monografii niektórzy z ich autorów (często we współpracy z innymi historykami) zajęli się wydawaniem źródeł związanych z działalnością poszczególnych sejmików. Ukazały się akta sejmikowe ziemi chełmskiej z lat 1572–1668¹⁸³, sejmiku podolskiego *in hostico* z lat 1672–1698¹⁸⁴ oraz województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1696–1732 i 1733–1763¹⁸⁵.

¹⁸⁰ Z. Naworski, *Sejmik generalny Prus Królewskich 1569–1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992; M. Ujma, *Sejmik lubelski 1572–1696*, Warszawa 2003; J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004; R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006; A. Burkietowicz, *Sejmik sieradzki w latach 1669–1717*, Sieradz 2009; A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000; D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 20013; B. Dybaś, *Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik piltyński w latach 1617–1717 (z dziejów instytucji stanowej)*, Toruń 2004; D. Bogdan, *Sejmik warmiński w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1994; K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006.

¹⁸¹ J. Stolicki, *Egzulanci podolscy 1672–1699*, Kraków 1994; M. Kulecki, *Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Warszawa 1997.

¹⁸² *Po unii — sejmiiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013; *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22–23 września 2009 roku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010.

¹⁸³ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668*, oprac. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013.

¹⁸⁴ *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698*, wyd. J. Stolicki, Kraków 2002.

¹⁸⁵ *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008; *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Warszawa 2015.

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z okresów bezkrólewii i rządów królów elekcyjnych opublikowane zostały przez Henryka Lulewicza¹⁸⁶.

Badania nad staropolskim wymiarem sprawiedliwości zaowocowały po 1989 r. monografiami poświęconymi zjawisku przestępczości i jego społecznym uwarunkowaniom autorstwa Marcina Kamlera¹⁸⁷, Mariana Mikołajczyka¹⁸⁸, Zbigniewa Naworskiego¹⁸⁹, Dariusza Kaczora¹⁹⁰, Daniela Wojtuckiego¹⁹¹ i Grzegorza M. Kowalskiego¹⁹². Ukazały się również dwie prace dotyczące rzekomych mordów rytualnych dokonywanych przez Żydów na dzieciach chrześcijańskich oraz oskarżeniu o profanację hostii¹⁹³.

Przy okazji wspomnieć trzeba wydawnictwa źródłowe dotyczące tematyki wymiaru sprawiedliwości, m.in. księgi złoczyńców oraz miejskie i wiejskie księgi sądowe¹⁹⁴. Dzieje sądu sejmowego, ale także jego skład, organizację i najśłynniejsze prowadzone przed nim procesy w okresie staropolskim omówił

¹⁸⁶ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewii (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006; t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. *idem*, Warszawa 2009.

¹⁸⁷ M. Kamler, *Świat przestępczy w Polsce XVI i XVII stuleciu*, Warszawa 1992; *idem*, *Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich)*, Warszawa 2010; *idem*, *Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku. Opis zjawiska*, Warszawa 2011.

¹⁸⁸ M. Mikołajczyk, *Na drodze do powstania procesu mieszanego. Zmiany w polskim procesie karnym w latach 1764–1794*, Katowice 1991; *idem*, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*, Katowice 1998; *idem*, *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*, Katowice 2013.

¹⁸⁹ Z. Naworski, *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie*, Toruń 2004.

¹⁹⁰ D. Kaczor, *Przestępczość kryminalna i wymiar sprawiedliwości w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, Gdańsk 2005.

¹⁹¹ D. Wojtucki, *Kat i jego warsztat pracy na Śląsku, Górnych Łużycach i w hrabstwie kłodzkim od początku XVI do połowy XIX wieku*, Warszawa 2014.

¹⁹² G.M. Kowalski, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie prawa i praktyce sądów miejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.)*, Kraków 2013.

¹⁹³ Z. Guldón, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI–XVIII wieku*, Kielce 1995; H. Węgrzynek, „Czarna legenda” Żydów. *Procesy o rzekome mordy rytualne w dawnej Polsce*, Warszawa 1995.

¹⁹⁴ *Acta Nigra Maleficorum Wisniciae (1665–1785) = Księga Czarna Złoczyńców Sądu Kryminalnego w Wiśniczu (1665–1785)*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, przy współpr. B. Migdy, A. Karabowicz, A. Uruszczaka, Kraków 2010; *Księga kryminalna miasta Dobczyc 1699–1737*, oprac. i wyd. M. Mięka, Kraków 2013; *Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625*, oprac. i wyd. W. Uruszczak, M. Mięka, A. Karabowicz, Kraków 2013; *Księga złoczyńców albo Akta sądu koniecznego gajonego żywieckiego z lat 1589–1782*, wyd., komentarzem i indeksami opatrzył R. Kosiński, wstępem poprzedził M. Mikołajczyk, Żywiec 2014; *Księga sądowa miasta Kamionki w ziemi lubelskiej 1481–1559*, oprac. A. Sochacka, G. Jawor, Lublin

Wacław Zarzycki¹⁹⁵. Organizacje, funkcjonowanie i procedowanie mazowieckich sądów ziemskich w latach 1588–1648 było przedmiotem studium Adama Moniuszki¹⁹⁶.

Na temat kultury prawnej w dawnej Rzeczypospolitej w dłuższych i krótszych okresach pisali Stanisław Grodziski, Wojciech Szafrąński i Ewa Borkowska-Bagieńska¹⁹⁷. Wspomnieć trzeba również dwie prace zbiorowe, z których pierwsza jest próbą konfrontacji państwowości i ustroju Rzeczypospolitej z innymi krajami europejskimi w okresie wczesnonowoczesnym¹⁹⁸, a druga poświęcona została urzędom państwowym, organom samorządowym i kościelnym na pograniczu polsko-ruskim¹⁹⁹.

HISTORIA GOSPODARCZA

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. dominowało przekonanie, że ekonomia będzie kluczem do zrozumienia historii. Tak się jednak nie stało, a społeczno-ekonomiczny wzór wyjaśnienia stracił na znaczeniu wraz z upadkiem ideologii marksizmu. W związku z tym historia społeczna zauważalnie rozluźniła początkowo bardzo silne związki z historią gospodarczą. Nowe pokolenie historyków zainteresowało się szeroko rozumianą historią kultury, i dotyczy to nie tylko historiografii polskiej, lecz także historiografii zachodnich.

Załamaniem się badań nad historią gospodarczą nie oznacza jednak, że po 1989 r. nie ukazywały się monografie dotyczące życia gospodarczego w dawnej Rzeczypospolitej. Wspomnieć trzeba o dwóch pracach zbiorowych, z których jedna dotyczy rynków lokalnych i regionalnych w XV–XVIII w., a druga — różnych aspektów życia gospodarczego w Rzeczypospolitej w czasach wcze-

---

2009; *Księga sądowa podlubelskiej wsi Kopanicy 1521–1555*, oprac. G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2009.

¹⁹⁵ W. Zarzycki, *Temida sejmowa. Z dziejów sądu sejmowego w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 2000.

¹⁹⁶ A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja — funkcjonowanie — postępowanie*, Warszawa 2013.

¹⁹⁷ S. Grodziski, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004; W. Szafrąński, *Kodeks Stanisława Augusta*, Poznań 2007; E. Borkowska-Bagieńska, *O kulturze prawnej czasów stanisławowskich*, Poznań 2009.

¹⁹⁸ *Rzeczpospolita — Europa. XVI–XVIII wiek. Próba konfrontacji*, red. M. Koczyński, W. Tygielski, Warszawa 1999.

¹⁹⁹ *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku*, red. H. Gmiterek, J. Łowski, Kraków 2010.

snonowoczesnych²⁰⁰. Wymienić tu można też prace dotyczące handlu między Polską a imperium osmańskim w XVI–XVIII w.²⁰¹, handlu polskim ołowiem na rynkach Europy Środkowej²⁰² i handlu zagranicznego Krakowa w połowie XVII w.²⁰³ Udział ludności żydowskiej w handlu Krakowa w połowie XVII w. był przedmiotem zainteresowania Szymona Kazuska²⁰⁴, który także wydał drukiem zestawienia roczne (odnalezione przez nieżyjącego już Zenona Gulдона) dotyczące handlu zagranicznego, eksportu i importu Rzeczypospolitej z lat 1786–1790²⁰⁵.

Opublikowana została dotycząca przede wszystkim spraw handlowych korespondencja Jerzego Woyny-Okołowa, konsula polskiego w Królewcu w latach 1792–1794²⁰⁶, a więc tuż przed upadkiem Rzeczypospolitej. Pruski handel solą w Rzeczypospolitej latach 1772–1795 oraz handel morski Szczecina w XVIII w. omówione zostały przez Radosława Gazińskiego²⁰⁷. Natomiast handel morski Kłajpedy i materiały statystyczne do handlu portów Zalewu Wiślanego opracowane zostały przez Andrzeja Grotha²⁰⁸. Handel na Warcie i Odrze w XVI i pierwszej połowie XVII w. opracowała Kazimiera Chojnacka²⁰⁹. Natomiast spław rzeczny i związana z nim produkcja towarów leśnych z Litwy do portów

²⁰⁰ *Rynki lokalne i regionalne w XV–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków 2013; *Życie gospodarcze w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Toruń 2007 (= *Między Zachodem a Wschodem*, t. 5).

²⁰¹ A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1997.

²⁰² D. Molenda, *Polski ołów na rynkach Europy Środkowej w XIII–XVII wieku*, Warszawa 2001.

²⁰³ J. Wijaczka, *Handel zagraniczny Krakowa w połowie XVII wieku*, Kraków 2002.

²⁰⁴ Sz. Kazusek, *Żydzi w handlu Krakowa w połowie XVII wieku*, Kraków 2005; *Handel żydowski Krakowa w połowie XVII wieku: tabele materiałowe i statystyczne*, oprac. S. Kazusek, Kielce 2006.

²⁰⁵ *Handel zagraniczny Korony w końcu XVIII wieku*, t. 1: *Eksport w latach 1786–1790. Tabele statystyczne*, Kielce 2012; *Handel zagraniczny Korony w końcu XVIII wieku*, t. 2, cz. 1: *Import w latach 1786–1790. Zestawienia roczne. Tabele statystyczne*, Kielce 2012; *Handel zagraniczny Korony w końcu XVIII wieku*, t. 2, cz. 2: *Import w latach 1786–1790. Zestawienie sumaryczne. Tabele statystyczne*, Kielce 2013; *Regestr celny nowodworski, tak dolny jako i górny na wiosnę i jesień in anno 1662*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2011.

²⁰⁶ *Relacje Jerzego Woyny-Okołowa przedstawiciela Rzeczypospolitej w Królewcu w latach 1792–1794*, wyd. J. Wijaczka, Toruń 1999.

²⁰⁷ R. Gaziński, *Prusy a handel solą w Rzeczypospolitej w latach 1772–1795*, Warszawa 2007; *idem*, *Handel morski Szczecina w latach 1720–1805*, Szczecin 2000.

²⁰⁸ A. Groth, *Statystyka handlu morskiego portów Zalewu Wiślanego w latach 1581–1712*, Wrocław 1990; *idem*, *Żegluga i handel morski Kłajpedy w latach 1664–1772. Statystyka obrotu towarowego*; *idem*, *Żegluga i handel morski Kłajpedy w latach 1664–1772*, Gdańsk 1996.

²⁰⁹ K. Chojnacka, *Handel na Warcie i Odrze w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, do druku przysposobił B. Wachowiak, Poznań 2007. Dodać trzeba, że praca ta została opublikowana dopiero po wielu latach od jej powstania.

bałtyckich w okresie panowania Zygmunta Augusta omówione zostały przez Józefa P. Śliwińskiego²¹⁰. Handel lokalny i dalekosiężny Mazowsza w czasach wczesnonowożytnych był przedmiotem opracowania zbiorowego²¹¹. Handel bałtycki od połowy XVI do lat osiemdziesiątych XVIII w. w świetle tabel cła sundzkiego stał się przedmiotem opracowania Krzysztofa Narojczyka, który dodatkowo na dwóch CD zamieścił materiał statystyczny²¹². Angielska Kompania Wschodnia i prowadzony przez nią handel w Rzeczypospolitą w latach 1579–1673 omówione zostały przez Barbarę Krysztopa-Czupryńską²¹³.

O ile handel, przede wszystkim dalekosiężny, budził zainteresowanie historyków, o tyle przemysł staropolski już tylko sporadycznie. Być może i z tego powodu, że w Rzeczypospolitej nie był on specjalnie rozwinięty. Wymienić więc można jedynie monografie dotyczące górnictwa kruszcowego i hutnictwa w tzw. staropolskim okręgu przemysłowym²¹⁴.

Ponieważ zmalało zainteresowanie badaniem rzemiosła miejskiego, to tym bardziej wspomnieć warto pracę Zdzisława Kropidłowskiego, który przedstawił, w jaki sposób zorganizowana była samopomoc przez rzemieślników w trzech wielkich miastach Prus Królewskich w XVI–XVIII w.²¹⁵, Franciszka Leśniaka o rzemieślnikach (i kupcach) w Krośnie²¹⁶, Agnieszki Bender o tapiseriach²¹⁷, Elżbiety Wróblewskiej o ludwisarniach w Gdańsku²¹⁸, Ewy Dąbrowskiej o cechach sukienników i postrzygaczy w Bielsku i Białej²¹⁹ oraz Jana Wilka o rzemiośle i cechach rzemieślniczych w Ujściu Solnym od XVII

²¹⁰ J.P. Śliwiński, *Uwarunkowanie produkcji i splawu przemysłowych towarów leśnych z Wielkiego Księstwa Litewskiego do portów Bałtyku za Zygmunta II Augusta (1544–1572)*, Olsztyn 2014; wyd. 2. popr. i uzup., Olsztyn 2014.

²¹¹ *Handel Mazowsza w epoce staropolskiej. Perspektywy rynków lokalnych, regionalnych i międzynarodowego*, red. H. Samsonowicz, R. Lolo, Pułtusk 2008.

²¹² K. Narojczyk, *Żegluga i handel bałtycki w świetle Tabel Cła Sundzkiego (1557–1783). Studium źródłoznawcze*, Olsztyn 2007; *Sund* [Dokument elektroniczny]. *Pakiet badawczy: [materiały źródłowe do badań historycznych nad handlem bałtyckim w XVI–XVIII w.]*, wersja 1.0, Olsztyn 2005; wersja 2.0, Olsztyn 2007.

²¹³ B. Krysztopa-Czupryńska, *Kompania Wschodnia (Eastland Company) w Rzeczypospolitej w latach 1579–1673*, Olsztyn 2003.

²¹⁴ M. Paulewicz, *Chęcińskie górnictwo kruszcowe od XIV do połowy XVII wieku*, Kielce 1992; Z. Guldon, J. Kaczor, *Górnictwo i hutnictwo w staropolskim okręgu przemysłowym w drugiej połowie XVIII wieku*, Kielce 1994.

²¹⁵ Z. Kropidłowski, *Samopomoc w korporacjach rzemieślniczych Gdańska, Torunia i Elbląga (XVI–XVIII w.)*, Gdańsk 1997.

²¹⁶ F. Leśniak, *Rzemieślnicy i kupcy w Krośnie (XVI — pierwsza połowa XVII wieku)*, Kraków 1999.

²¹⁷ A. Bender, *Tapiserie w dawnej Rzeczypospolitej*, Lublin 2004.

²¹⁸ E. Wróblewska, *Ludwisarnie Bennigków, Wittercków i Anthonych. Studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego*, Warszawa 1999.

²¹⁹ E. Dąbrowska, *Dzieje cechów sukienników i postrzygaczy w Bielsku i Białej*, Bielsko-Biała 2004.

do XIX w.²²⁰ Dzieje cechu piekarzy krakowskich i handel chlebem w Krakowie w czasach wczesnonowoczesnych przedstawił ostatnio Marcin Gadocha²²¹. Z prac dotyczących rzemiosła, a obejmujących szerszy zakres terytorialny, wymienić można chyba jedynie monografię Andrzeja Szymańskiego dotyczącą Wielkopolski w drugiej połowie XVIII w.²²² Mimo że w tytule pracy znalazł się i przemysł, to jak zaznaczył autor, praca traktuje prawie w całości o rzemiośle i jedynie o załączkach przemysłu w końcu XVIII w. Jurydykami funkcjonującymi w Grodnie w czasach wczesnonowoczesnych zajął się Przemysław Borowik²²³.

Z wydawnictw źródłowych wydanych w ostatnich latach a dotyczących rzemiosła wymienić można akta cechów wileńskich z lat 1495–1759²²⁴, statuty rzemiosła artystycznego i budowlanego w Toruniu z XVI–XVIII w.²²⁵ i dwa tomy ksiąg wpisów cechu wielkiego (druga połowa XVIII w.) i szewców (dwa dziesięciolecia końca XVIII w.) z Wojnicza²²⁶.

Obrót ziemią oraz strukturę własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII w. przedstawiła Anna Laszuk²²⁷. Strukturę własności ziemskiej w trzech cyrkułach galicyjskich w latach 1785–1787 omówili Alicja Falniowska-Gradowska i Franciszek Leśniak²²⁸, a w 2015 r. ukazała się kolejna książka poświęcona tej tematyce, dotycząca własności ziemskiej w województwie bełskim w czasach saskich autorstwa Wiesława Bondry²²⁹. Dobra szlacheckie w powiecie tykocińskim stały się przedmiotem opracowania Mariana Butkiewicza²³⁰. Funkcjonowanie szlacheckich dóbr opatowskich i ich

²²⁰ J. Wilk, *Rzemiosło i cechy rzemieślnicze w Uściu Solnym*, Tarnów 2004.

²²¹ M. Gadocha, *Cech piekarzy i handel chlebem w Krakowie w okresie nowożytnym*, Kraków 2012.

²²² A. Szymański, *Rzemiosło i przemysł miejski w Wielkopolsce w drugiej połowie XVIII wieku*, Poznań 2015.

²²³ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości*, Supraśl 2005.

²²⁴ *Akty cechów wileńskich 1495–1759*, oprac. H. Łowmiański przy współud. M. Łowmiańskiej i S. Kościałkowskiego; przedm. i skorowidz J. Jurkiewicz, Poznań 2006.

²²⁵ *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII wieku*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, współpr. M. Fabiszewski, Warszawa–Toruń 1990.

²²⁶ *Wojnickie księgi cechowe*, t. 1: *Księga wpisów cechu wielkiego 1755–1851*, wyd. J. Chumiński, J. Szymański, Wojnicz 1998; t. 4: *Księgi cechu szewców 1788–1933*, wyd. J. Chumiński i J. Szymański, Wojnicz 2000.

²²⁷ A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998.

²²⁸ A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, *Struktura własności ziemskiej i użytkowania gruntów w Galicji w cyrkułach rzeszowskim, sanockim i tarnowskim w świetle katastru józefińskiego (1785–1787)*, Toruń 2009.

²²⁹ W. Bondyra, *Własność ziemska w województwie bełskim w czasach saskich*, Lublin 2015.

²³⁰ M. Butkiewicz, *Dobra szlacheckie w powiecie tykocińskim*, Lublin 1998.

centrum Opatowa w drugiej połowie XVIII w. ukazał Radosław Kubicki²³¹. Jacek Pielas z kolei zajął się podziałami majątkowymi szlachty w XVII w.²³², a opublikował również inwentarze dóbr ziemskich szlachty województwa sandomierskiego²³³. Z kolei studia poświęcone osadnictwu i stosunkom własności ziemskiej w województwach ukraińskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. ogłosili drukiem Witold Bobiński i Henryk Litwin²³⁴.

Zainteresowanie historyków budzi także funkcjonowanie latyfundiów magnackich i biskupich²³⁵ oraz gospodarka folwarczna²³⁶.

Wspomnieć też trzeba o monografiach i wydawnictwach źródłowych dotyczących dziejów gospodarczych Śląska w epoce wczesnonowożytnej, których autorem i wydawcą był zmarły przed kilku laty Kazimierz Orzechowski (1923–2009)²³⁷. Skarbowość Rzeczypospolitej w okresie panowania pierwszych Wazów została omówiona przez Annę Filipczak-Kocór²³⁸.

²³¹ R. Kubicki, *Opatów i dobra opatowskie w drugiej połowie XVIII wieku*, Toruń 2010.

²³² J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013.

²³³ *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 2: *Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku* (cz. 1), oprac. J. Pielas, Kielce 2013.

²³⁴ W. Bobiński, *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium z osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*, Warszawa 2000; H. Litwin, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000.

²³⁵ M. Kanior, *Z badań nad strukturą dochodów wielkiej własności. Dobra pomorskie biskupstwa wrocławskiego w II połowie XVIII wieku*, Wrocław 1990; J. Długosz, *Latyfundia Lubomirskich w XVII wieku (powstanie — rozwój — podziały)*, Opole 1997; J. Kurtyka, *Latyfundium tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek)*, Kraków 1999; M. Ujma, *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005; A. Sztachelska-Kokoczek, *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006; Z. Anusik, *Dobra ziemskie księży Zbaraskich w XVI–XVII w.*, w: *idem, Studia i szkice staropolskie*, Łódź 2011, s. 495–552; *idem, Latyfundium Koreckich w XVI i XVII wieku*, w: *idem, Studia i szkice staropolskie*, s. 553–385; P. Jusiak, *Majątki rodziny Firlejów z Dąbrowicy w pierwszej połowie XVI wieku*, Lublin 2011; J. Muszyńska, *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2012.

²³⁶ D. Głowska, *Gospodarstwo w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1991; B. Wachowiak, *Gospodarka folwarczna w domenach Księstwa Pomorskiego w XVI i na początku XVII wieku*, Warszawa 2005.

²³⁷ K. Orzechowski, *Katastry śląskiego podatku szacunkowego (1527–1740)*, Wrocław 1992; *idem, Rachunki śląskich stanów (1527–1541). Studium źródłoznawcze*, Wrocław 1994; *idem, Podatek szacunkowy na tle systemu daninowego dawnego Śląska 1527–1740. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1999; *Indykcja dominiów, poddanych i miast Śląska według „Pierwszej rewizji” z 1726 roku. Materiały do statystyczno-geograficznego opisu Śląska z pierwszej połowy XVIII wieku*, wyd. K. Orzechowski, Wrocław 1995; *Rachunki śląskiego podatku szacunkowego z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. K. Orzechowski, Wrocław 2008.

²³⁸ A. Filipczak-Kocur, *Skarb koronny za Władysława IV 1632–1648*, Opole 1991; *eadem, Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648*, Wrocław 1994; *eadem, Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2006.

HISTORIA KOŚCIOŁÓW, RELIGII I WYZNAŃ

Badania nad reformacją i protestantyzmem po 1989 r. zostały w pewnym stopniu zahamowane, choć trudno mówić o jakimś kompletnym zastoju. W 2010 r. ukazał się tom zawierający postulaty badawcze dotyczące badań nad reformacją w Polsce, których autorami byli badacze młodego i średniego pokolenia²³⁹. Stanowił on zarazem pierwszy tom nowo powstałej serii „Reformacja w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej”. Zaplanowano wydawać w jej ramach m.in. prace zbiorowe na temat reformacji, publikowane w języku polskim i/lub angielskim, edycje dzieł autorów związanych z reformacją, pochodzących z terenów dawnej Rzeczypospolitej, oraz monografie polskich naukowców, zwłaszcza młodszego pokolenia²⁴⁰.

Obszerną monografię poświęconą zabiegom protestantów i prawosławnych w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w., chcących zabezpieczyć sobie zdobyte swobody wyznaniowe w walce w kontrreformację, przedstawił Tomasz Kempa²⁴¹. Syntetyczny, oparty na szerokiej kwerendzie źródłowej obraz funkcjonowania protestantów w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII w. nakreślił Aleksander Klemp²⁴². Ustawami kościelnymi opublikowanymi w luteranckich Prusach Książęcych w XVI w. zajął się Tadeusz Wojak²⁴³, a stosunkiem ewangelików do Matki Boskiej w tzw. Prusach Wschodnich — ks. Władysław Nowak²⁴⁴. Protestanckiemu synodowi generalnemu odbytemu w Toruniu w 1595 r. monografię poświęcił Wojciech Sławiński²⁴⁵, a genezie i przebiegowi spotkania protestantów z katolikami (tzw. Colloquium Charitativum) w tym samym mieście

²³⁹ *Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty. Postulaty badawcze*, red. P. Wilczek, Warszawa 2010. W kontekście postulatów badawczych również artykuł W. Kriegseisena, *Stosunki wyznaniowe a demokracja szlachecka w Rzeczypospolitej XVI i XVII w. — propozycje badawcze*, w: *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej*, red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2010, s. 415–428.

²⁴⁰ Do dziś ukazały się trzy kolejne tomy tej serii: t. 2: *Piotr Wachenius, Utwory zebrane*, oprac. M. Pawelec, D. Rott, Warszawa 2011; t. 3: *Jan Kalwin w Polsce. Bibliografia*, oprac. W. Mincer; red. P. Wilczek, wyd. 2 uzup., Warszawa 2012; t. 4: S. H u b e r, *Polifonia tradycji. Filozofia praktyczna i teoretyczna Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, Warszawa 2014.

²⁴¹ T. K e m p a, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.

²⁴² A. K l e m p, *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 1994.

²⁴³ T. W o j a k, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku*, Warszawa 1993.

²⁴⁴ Ks. W. N o w a k, *Matka Pana w religijności ewangelików Prus Wschodnich (1525–1945)*, Olsztyn 1996.

²⁴⁵ W. S ł a w i ń s k i, *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002.

w 1645 r. — Edmund Piszcz²⁴⁶. Z kolei Wojciech Kriegseisen przedstawił w syntetyczny sposób sytuację prawną, organizacyjną i stosunki międzywyznaniowe ewangelików w Rzeczypospolitej w epoce saskiej²⁴⁷, a Marzena Liedke — stosunek szlachty litewskiej do wyznań reformacyjnych²⁴⁸. Działalność Radziwiłłów birżańskich, protestantów, jako protektorów prawosławia w XVII w., ukazał Rafał Degiel²⁴⁹.

Okrągła, pięćsetna rocznica urodzin najwybitniejszego polskiego reformatora Jana Łaskiego (1499–1560), który zresztą większość życia jako reformator spędził poza granicami Rzeczypospolitej, zaowocowała zorganizowaniem konferencji naukowej, której materiały ukazały się drukiem²⁵⁰. Opublikowana została również monografia przedstawiająca jego działalność reformacyjną po powrocie do Polski w latach 1556–1560²⁵¹. Działalność i osoba Łaskiego były również pretekstem opublikowania tomu zawierającego teksty dotyczące reformacji w Polsce i na Litwie autorstwa młodszego pokolenia badaczy²⁵².

Z biografii dotyczących działaczy reformacyjnych i protestantów odnotować trzeba pracę dotyczącą Bartłomieja Bythnera starszego (ok. 1559–1629)²⁵³. Biografia o charakterze pretekstowym, której głównym bohaterem jest Zbigniew Gorajski (1596–1655), przygotowana została przez Dariusza Kupisza²⁵⁴. Działalności (do 1534 r.) śląskiego reformatora Kaspra Schwenckfelda (1490–1561) poświęciła pracę Gabriela Wąs²⁵⁵. Badaczka ta ukazała również ożywione, mimo znacznej odległości, kontakty ewangelików śląskich z ewangelikami Prus Książęcych²⁵⁶.

²⁴⁶ Ks. E. Piszcz, *Colloquium Charitativum w Toruniu A. D. 1645. Geneza i przebieg*, Toruń 1995.

²⁴⁷ W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.

²⁴⁸ M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004.

²⁴⁹ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.

²⁵⁰ Jan Łaski 1499–1560. W pięćsetlecie urodzin: materiały konferencji zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Uniwersytet Warszawski oraz Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w RP, red. W. Kriegseisen, P. Salwa, Warszawa 2001.

²⁵¹ H. Kowalska, *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560*, Warszawa 1999.

²⁵² *Studia nad reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010.

²⁵³ M. Pawelec, *Bartłomiej Bythner starszy (ok. 1559–1629). Z dziejów protestanckiego iryzmu na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa 2008.

²⁵⁴ D. Kupisz, *Zbigniew Gorajski (1596–1655). Studium z dziejów szlachty protestanckiej w Małopolsce w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2000.

²⁵⁵ G. Wąs, *Kaspar von Schwenckfeld. Myśl i działalność do 1534 roku*, Wrocław 2005.

²⁵⁶ G. Wąs, *Rozmowy chrześcijańskie w nurcie reformacji. Legniccy i pruscy ewangelicy wobec wczesnoreformacyjnych problemów*, Wrocław 2011.

Nadchodząca pięćsetna rocznica wystąpienia Marcina Lutera w 1517 r. skłoniła do przygotowania trzytomowej syntezy dotyczącej dziejów luteranizmu na ziemiach polskich od XVI do XX w. Tom pierwszy tego wydawnictwa poświęcony jest luteranizmowi w czasach wczesnonowoczesnych i zawiera pięć artykułów dotyczących różnych aspektów dziejów tego wyznania w dawnej Rzeczypospolitej²⁵⁷.

Postać jednego z najważniejszych i najoryginalniejszych polskich reformatorów, pastora, hebraisty, tłumacza i pisarza Szymona Budnego (1530–1593) przypomniał Jan Kamieniecki²⁵⁸. O tym, że Mikołaj Rej był nie tylko poetą i prozaikiem, lecz także teologiem, przypomniał Janusz T. Maciuszko²⁵⁹. Z kolei Katarzyna Meller w dwóch pracach zajęła się polskim piśmiennictwem reformacyjnym²⁶⁰. Natomiast wykształceniu się zawodu pastora w Kościele luteranckim w księstwach pomorskich przedstawił Maciej Ptaszyński²⁶¹.

Podkreślić jednak trzeba wyraźnie, że jak dotąd nie posiadamy w naszej historiografii nowoczesnej syntezy reformacji w Polsce, choć w 2000 r. opublikowano kolejną syntezę reformacji w państwie polsko-litewskim autorstwa niemieckiego historyka²⁶². Syntezy nie zastępuje zbiór artykułów Janusza Tazbira, chociaż opublikowany pod tytułem *Reformacja w Polsce*²⁶³. Praca zaś Wojciecha Kriegseisena dotyczy stosunków wyznaniowych w relacjach między państwem a Kościołem i zawiera obszerną, liczącą około 250 stron część poświęconą Rzeczypospolitej²⁶⁴.

²⁵⁷ *Kościoły luteranckie na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012; tom zawiera następujące artykuły: J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 r.*, s. 13–88; T. Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, s. 89–150; J. Małek, *Zarys dziejów Kościoła Luteranckiego w Prusach Książęcych (1525–1657)*, *Prusach Brandenburskich (1657–1701)* i *(Prusach Wschodnich) Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, s. 151–186; J.W. Harasimowicz, *Luteranckie budownictwo kościelne na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej*, s. 187–222; J. Maciuszko, *Socjohistoryczne przesłanki rozwoju piśmiennictwa ewangelickiego w Polsce XVI–XVIII w.*, s. 223–244.

²⁵⁸ J. Kamieniecki, *Szymon Budny — zapomniana postać polskiej reformacji*, Wrocław 2002.

²⁵⁹ J.T. Maciuszko, *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002.

²⁶⁰ K. Meller, „*Noc przeszła, a dzień się przybliżył*”. *Studia o polskim piśmiennictwie reformacyjnym XVI wieku*, Poznań 2004; *eadem*, *Słowa jak ziarna. Reformacyjne idee, książki, spory*, Poznań 2012.

²⁶¹ M. Ptaszyński, *Narodziny zawodu. Duchowni luteranscy i proces budowania konfesji w Księstwach Pomorskich XVI/XVII w.*, Warszawa 2011.

²⁶² Ch. Schmidt, *Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland*, Göttingen 2000. Przy okazji trzeba wspomnieć o innej pracy historyka niemieckiego: A. Brüning, *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)*, Wiesbaden 2008.

²⁶³ J. Tazbir, *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1994.

²⁶⁴ W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach Państwo–Kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka — Niderlandy Północne — Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 411–660.

Jednym z ugrupowań protestanckich, które od lat budziło zainteresowanie nie tylko historyków, byli bracia polscy, potocznie zwani w naszej historiografii arianami. Po 1989 r. zainteresowanie to nie jest już tak intensywne, lecz m.in. powstały prace o ideologii tego ugrupowania i jej wpływu na ideologię oświecenia i na koncepcję praw człowieka²⁶⁵.

Obszerną monografię, z cennym aneksem, na temat geografii struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w drugiej połowie XVIII w. przedstawił Bogumił Szady²⁶⁶. Natomiast Zdzisław Budzyński opracował i omówił obszerną, zebraną w trzech tomach, dokumentację statystyczno-kartograficzną na temat stanu i struktury wyznaniowej na kresach południowo-wschodnich w tym samym okresie²⁶⁷.

Zainteresowanie budziły wzajemne kontakty różnych wyznań, przede wszystkim w miastach Prus Królewskich. Wspomnieć tu trzeba pracę Elżbiety Paprockiej o katolikach mieszkających w czasach wczesnonowożytnych w protestanckim Elblągu oraz ich pozycji w tymże mieście, a także wydawnictwo źródłowe przygotowane przez Alojzego Szorca, zawierające materiały dotyczące rywalizacji katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w tym samym mieście w XVI i pierwszych dziesięcioleciach XVII w.²⁶⁸ Sławomir Kościelak z kolei omówił losy mniejszości katolickiej oraz stosunek do nich władz miejskich w protestanckim Gdańsku²⁶⁹.

Z wydawnictw źródłowych dotyczących reformacji i protestantyzmu wspomnieć trzeba kolejny, czwarty tom aktów synodów różnowierczych wydawanych przez Marię Sipayłło, dotyczący Wielkopolski 1569–1632²⁷⁰,

²⁶⁵ *Mysł ariańska w Polsce XVII wieku. Antologia tekstów*, oprac. Z. Ogonowski, Wrocław 1991; S. Radoń, *Z dziejów polemiki antyariańskiej w Polsce XVI–XVII wieku*, Kraków 1993; J.J. Kolarzowski, *Idea praw jednostki w pismach Braci Polskich. U narodzin nowożytnej koncepcji praw człowieka*, Warszawa 2009; Z. Ogonowski, *Socynianizm. Dzieje, poglądy, oddziaływanie*, Warszawa 2015; Z. Golaszewski, *Bracia polscy*, Toruń 2005; *idem, Bracia polscy zwani Arianami*, Kraków 2015.

²⁶⁶ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

²⁶⁷ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005; t. 2: *Atlas geograficzno-historyczny*, Przemyśl–Rzeszów 2006; t. 3: *Studia z dziejów społecznych*, Przemyśl–Rzeszów 2008.

²⁶⁸ E. Paprocka, *Tolerowani, nielubiani. Katolicy w Elblągu w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium z dziejów codziennego współistnienia wyznań*, Warszawa 2009; *Rywalizacja katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621. Źródła do dziejów reformacji w Prusach Królewskich*, oprac. A. Szorc, Olsztyn 2002.

²⁶⁹ S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012.

²⁷⁰ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4: *Wielkopolska 1569–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1997.

oraz akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej z lat 1626–1637²⁷¹. Drukiem ukazała się również Konfesja sandomierska z 1570 r., z osobno wydrukowanymi wstępem historycznym i dziejami tekstu²⁷². Opublikowana została także kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku, napisana przez zwolennika kalwinizmu Eberharda Böttichera²⁷³, a zawierająca liczne informacje na temat dziejów protestantyzmu w mieście nad Motławą, oraz kronika krakowskiego zboru ewangelickiego, autorstwa Wojciecha Węgierskiego (1604–1659)²⁷⁴.

Przed 1989 r. historią Kościoła rzymskokatolickiego zajmowano się przede wszystkim w instytucjach badawczych związanych z Kościołem. Po tej dacie sytuacja dosyć radykalnie się zmieniła, co przyniosło widoczny wzrost liczby publikacji. Spośród prac opublikowanych po 1989 r. a dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego wymienić należy przygotowany przez Stanisława Litaka atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w XVIII w.²⁷⁵ Historyk ten jest też autorem monografii podsumowującej dotychczasowy stan wiedzy na temat struktury oraz funkcji pełnionych przez parafie w Rzeczypospolitej w XV–XVIII w.²⁷⁶

Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w drugiej połowie XVIII w. opracowała Joanna Szady²⁷⁷. Natomiast prawo patronatu nad kościołami katolickimi w XVI–XVIII w. omówił Bogumił Szady²⁷⁸. Z kolei Piotr Chomik przedstawił życie monastyczne na Litwie w XVI w.²⁷⁹, a Anna

²⁷¹ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011.

²⁷² *Konfesja sandomierska*, transkrypcja i komentarz językowy K. Długosz-Kurczabowa, Warszawa 1995; U. Augustyniak, *Konfesja sandomierska. Wstęp historyczny*, Warszawa 1994; R. Leszczyński, *Konfesja sandomierska. Dzieje tekstu*, Warszawa 1994.

²⁷³ *Chronik der Marienkirche in Danzig: das „Historische Kirchen Register“ von Eberhard Bötticher (1616): Transkription und Auswertung = Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku: das „Historische Kirchen Register“ von Eberhard Bötticher (1616): transkrypcja i analiza* Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln 2013.

²⁷⁴ *Wojciech Węgierski, Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego*, oprac. nauk. i wstęp M. Pawełec, Kraków 2007.

²⁷⁵ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, red. kartogr. M. Juran, Lublin 2006.

²⁷⁶ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.

²⁷⁷ J. Szady, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2008.

²⁷⁸ B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003.

²⁷⁹ P. Chomik, *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013.

Bosiacka religijność na Podlasiu w czasach wczesnonowożytnych w oparciu o tamtejsze księgi cudów²⁸⁰.

Wizerunkiem duchowieństwa parafialnego w diecezji włocławskiej w XVIII w. zajął się w swych badaniach Tomasz Nowicki, który przedstawił m.in. studium prozopograficzne na temat plebanów archidiekanatu pomorskiego²⁸¹. Strukturę terytorialną archidiekanatu kamińskiego diecezji gnieźnieńskiej oraz stan kościołów w tymże archidiekanacie w XVI–XVIII w. omówił Andrzej Mietz (1947–2014)²⁸². Obraz duchowieństwa dekanatu pszczyńskiego z lat 1691–1756 w świetle informacji zawartych w protokołach kongregacji dekanalnych opracowała Halina Dudąła²⁸³. Z kolei Stanisław K. Olczak zajął się duchowieństwem parafialnym diecezji poznańskiej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w., a Andrzej Kopiczko — duchowieństwem diecezji warmińskiej w całej epoce wczesnonowożytnej²⁸⁴. Stan osobistego posiadania duchownych katolickich w Koronie w XVII i XVIII w. na podstawie pośmiertnych inwentarzy ruchomości przedstawił Dariusz Główka²⁸⁵. Duchowieństwo oraz funkcjonowanie parafii dekanatu puckiego w XVI–XVIII w. omówił Zdzisław Kropidłowski²⁸⁶. Obraz duchowieństwa, ale także wyznań religijnych w Rzeczypospolitej w latach 1648–1768 w oparciu o dokumenty sejmików województwa ruskiego przedstawił Robert Kozyrski²⁸⁷. Anna Jabłońska przedstawiła funkcje społeczne parafii archidiekanatu gnieźnieńskiego w XVII w.²⁸⁸, a uposażenie parafii archidiekanatu

²⁸⁰ A. Bosiacka, *Religijność na Podlasiu w świetle ksiąg cudów z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014.

²⁸¹ T. Nowicki, *Słownik biograficzny rządców parafii archidiekanatu pomorskiego w XVIII wieku*, Lublin 2003; *idem*, *Plebani archidiekanatu pomorskiego w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Lublin 2008; *idem*, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011.

²⁸² A. Mietz, *Archidiekanat kamiński archidiecezji gnieźnieńskiej: struktura terytorialna i stan kościołów w czasach staropolskich 1512–1772*, Włocławek 2005.

²⁸³ *Clerus decanatus plesensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691–1756*. Edycja źródłowa, oprac. H. Dudąła, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015.

²⁸⁴ S.K. Olczak, *Duchowieństwo parafialne diecezji poznańskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Lublin 1990; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, Olsztyn 2000.

²⁸⁵ D. Główka, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004.

²⁸⁶ Z. Kropidłowski, *Dobra materialne, wyposażenie i dochody parafii, duchowieństwa i służby kościelnej dekanatu puckiego w okresie staropolskim*, Gdańsk 2007.

²⁸⁷ R. Kozyrski, *Duchowieństwo, kościoły, religia w dokumentach sejmików województwa ruskiego w epoce konfesjonalizacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1648–1768*, Lublin 2013.

²⁸⁸ A. Jabłońska, *Funkcje społeczne parafii archidiekanatu gnieźnieńskiego w XVII wieku*, Kielce 2013.

sandomierskiego w XV–XVIII w. Waldemar Kowalski²⁸⁹. Organizację kapituły katedralnej w Poznaniu w XVI w. oraz należący wówczas do niej majątek opisał Konrad Lutyński²⁹⁰. Ponadto opublikowane zostały akta kapituły z Wojnicza²⁹¹. Publikowano również pamiętniki i zapiski poszczególnych duchownych²⁹².

Sporo uwagi poświęcono bractwom religijnym, tak rzymskokatolickim, jak i prawosławnym²⁹³. Dzieje ofiary *iura stolae* na ziemiach polskich opisał Henryk Karbownik²⁹⁴.

Działalność biskupów jako mecenasów sztuki na przykładzie diecezji wrocławskiej w okresie reformacji i kontrreformacji przedstawiła Aleksandra Szewczyk²⁹⁵. Pojawiły się też biografie biskupów: krakowskiego Piotra Tomickiego (1464–1535)²⁹⁶, warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego (1698–1776)²⁹⁷, wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego (1726–1794)²⁹⁸ i krakowskiego Jakuba Zadzika (1582–1642)²⁹⁹, a także arcybiskupów gnieźnieńskich: Jana Łaskiego (1456–1531)³⁰⁰ i Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705)³⁰¹.

²⁸⁹ W. Kowalski, *Uposażenie parafii archidiaconatu sandomierskiego w XV–XVIII wieku*, Kielce 1998.

²⁹⁰ K. Lutyński, *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000.

²⁹¹ *Acta Capituli Voyniciensis 1666–1757*, wyd. M. Juda, J. Szymański, Wojnicz 2003.

²⁹² *Jana Żdzarowskiego kanonika poznańskiego, diariusz z lat 1532–1551*, wyd. Rafał Wójcik i Wiesław Wydra, Poznań 2009; *Diariusze z XVI wieku w druku BJ CIM. 8421: Jan Musce-niusz, Jan Krzysztoporski, Stanisław Krzysztoporski*, wyd. J. Partyka i M. Malicki, Poznań 2009.

²⁹³ J. Fla ga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004; B. L orens, *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku*, Rzeszów 2005; *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie wczesnonowoczesnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burdzy, B. Wojciechowska, Kielce 2014.

²⁹⁴ H. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285–1918*, Lublin 1995.

²⁹⁵ A. Szewczyk, *Mecenat artystyczny biskupów wrocławskich w dobie reformacji i potrydenckiej odnowy Kościoła (1520–1609)*, Wrocław 2011.

²⁹⁶ A. Odrzywolska-Kidawa, *Biskup Piotr Tomicki (1464–1535). Kariera polityczna i kościelna*, Warszawa 2004.

²⁹⁷ J. Dygdała, *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766), biskup, polityk, mecenas*, Olsztyn 1994.

²⁹⁸ T. Kasabuła, *Ignacy Massalski, biskup wileński*, Lublin 1998.

²⁹⁹ J. Dorobisz, *Jakub Zadzik (1582–1642)*, Opole 2000.

³⁰⁰ P. Tafiłowski, *Jan Łaski (1456–1531). Kanclerz koronny i prymas Polski*, Warszawa 2007.

³⁰¹ R. Kaweck i, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645–1705)*, Opole 2005.

Po 1989 r. wydano wiele akt wizytacji poszczególnych diecezji³⁰², dekanatów³⁰³ i parafii³⁰⁴. Dotyczy to różnych Kościołów funkcjonujących na obszarze dawnej Rzeczypospolitej: rzymskokatolickiego, luterańskiego, prawosławnego i unickiego³⁰⁵. Wspomnieć trzeba o serii zatytułowanej „Materiały do dziejów Ziemi Płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku”, w ramach której od początku lat osiemdziesiątych XX w. ks. Michał Marian Grzybowski wydawał akta wizytacji przeprowadzonej przez biskupa płockiego Michała Jerzego Poniatowskiego w latach 1782–1784. Kolejne tomy zawierały akta wizytacyjne poszczególnych dekanatów; kilka z nich ukazało się po 1989 r.³⁰⁶

Jedną z najlepiej opracowanych po 1989 r. jest diecezja pomezńska. Mieczysław Józefczyk, opierając się na bogatym materiale źródłowym, przygotował syntezę dziejów religijnych Pomezanii w XVII–XVIII w. oraz wydał do tego materiały źródłowe, będące kopalnią wiedzy nie tylko do dziejów religijności, lecz także dnia codziennego mieszkańców tego regionu³⁰⁷. Z kolei Wojciech Zawadzki przedstawił dzieje zakonów od XVII do XIX w. w tej kra-

³⁰² *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998; *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku*, wyd. J. Wijaczka, Toruń 2001; *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1570 r.*, wyd. J. Wijaczka, Toruń 2005; *Relacje „ad limina apostolorum” z diecezji wrocławskiej z lat 1589–1943. Edycja tekstów źródłowych*, wyd. J. Kopiec, Opole 2014.

³⁰³ *Sprawozdania wizytacyjne biskupów wrocławskich (z roku 1717). Dekanaty: cieszyński, frysztański, frydecki, wodzisławski i bielski*, wyd. I. Panic, tłum. B. Banot-Sowa i I. Panic, Cieszyn 1994; *Protokoły wizytacyjne dekanatu bytomskiego z lat 1792–1793*, wyd. J. Pater, Poznań–Wrocław 2003; *Grekokatolickie dekanaty bloński i puchowicki w latach 1783–1784*, wstęp i oprac. I. Wodzianowska, Sandomierz 2006.

³⁰⁴ *Wizytacja kościoła parafialnego św. Bartłomieja w Płocku w 1609 r. Materiały źródłowe do dziejów parafii*, edycja z rękopisu i tłum. T. Płociennik, oprac. i red. M.M. Grzybowski, Płock 2010; *Wypisy z kościelnych akt wizytacyjnych z lat 1595–1877 i inne dokumenty dotyczące parafii i wsi Wysoka*, oprac. T. Madoń, Ząbki 2012 — powiat suski; *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku*, oprac. i wyd. M. Radwan, Lublin 2004.

³⁰⁵ *General'ni vizitacii cerkov i monastiriv Volodimirskoi unijnoi eparhii kincã XVII–noćatku XVIII stolit'. Kniga protokoliv ta okremi opisi = Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparhii włodzimierskiej końca XVII–początku XVIII wieku. Księga protokołów oraz inne opisy*, wyd. A. Gil', I. Skočilàs, Lviv–Lublin 2012.

³⁰⁶ *Materiały do dziejów ziemi płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku*, t. 6: *Dekanat makowski i wyszkowski*, zebrał i do druku przygotował M.M. Grzybowski, Płock 1991; t. 7: *Dekanat janowski i przasnyski*, Płock 1995; t. 8: *Dekanat radzyński i stanisławowski*, Płock 1996; t. 9: *Ziemia zakroczymska*, Płock 1998; t. 10: *Ziemia dobrzyńska: dekanat lipnowski, dobrzyński, rypiński, golubio-dulski i górzeński*, Płock 1999.

³⁰⁷ M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 1: *Synteza dziejów*, Malbork 2012; t. 2: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013; *idem*, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. 1: *Synteza dziejów*, Malbork 2015; *idem*, t. 2: *Źródła do dziejów XVIII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2015.

inie³⁰⁸. Kościołami i kaplicami w tejże diecezji począwszy od jej powstania (1243 r.) aż po XX w. zajął się Jan Wiśniewski³⁰⁹.

Oprócz diecezji pomeziańskiej opracowania swoich dziejów w czasach wczesnonowoczesnych, całościowych lub częściowych, oczekiwały się diecezja krakowska³¹⁰, przemyska³¹¹, wileńska³¹², żmudzka³¹³ i lwowska³¹⁴. Nie tylko diecezje katolickie pozostawały w kręgu zainteresowań historyków; swoich badaczy znalazły też diecezje unickie przemyska i kijowska w końcu XVIII w. (Stanisław Nabywaniec)³¹⁵ i włodzimiersko-brzeska w XVIII w.³¹⁶ oraz prawosławne diecezje chełmska³¹⁷ i kijowska (Andrzej Gil)³¹⁸.

Z badań nad zakonami, które działały w Rzeczypospolitej w czasach wczesnonowoczesnych, szczególnie dobrze rozwinięte są badania nad dziejami

³⁰⁸ W. Zawadzki, *Zakony w Pomezaniu w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013.

³⁰⁹ J. Wiśniewski, *Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomeziańskiej 1243–1821* (1992), cz. 1–2, Elbląg 1999; *idem*, *Uposażenie kościołów, duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji pomeziańskiej (XVI–XVIII w.)*, Olsztyn 2013. Podobne opracowanie poświęcono Warmii: *Kościoły i kaplice Archidiecezji Warmińskiej*, t. 1–2, red. B. Magdziarz, Olsztyn 1999.

³¹⁰ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1–4, Kraków 1998–2002; *Księgi egzaminów do święceń w diecezji krakowskiej z lat 1573–1614*, oprac. Z. Pietrzyk, Kraków 1991; *Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII w. Materiały źródłowe*, t. 1: *Ludność i organizacja diecezji krakowskiej*, oprac. B. Szady, Lublin 2010; t. 2: *Duchowieństwo diecezji krakowskiej*, oprac. J. Szczepaniak, Lublin 2011; *Katalog parafii i duchowieństwa diecezji krakowskiej 1748*, oprac. J. Szczepaniak, Kraków 2006; *Spis prałatów i kanoników kapituły katedralnej oraz kapituł kolegiackich diecezji krakowskiej (XVIII w.)*, oprac. J. Szczepaniak, Kraków 2008; *Spis prepozytów i plebanów diecezji krakowskiej (XVIII w.)*, oprac. J. Szczepaniak, Kraków 2008; *Katalog prepozytów i plebanów diecezji krakowskiej z lat 1749 i 1784 oraz zawiślańskiej części diecezji krakowskiej z 1776 r.*, oprac. J. Szczepaniak, Kraków 2010; *Katalog duchowieństwa diecezjalnego zestawiony na podstawie krakowskich ksiąg święceń (1646–1789)*, oprac. J. Szczepaniak, Kraków 2008.

³¹¹ T. Śliwa, *Diecezja przemyska w połowie XVI wieku*, Przemyśl 2015.

³¹² T. Kraheł, *Diecezja wileńska. Studia i szkice*, Białystok 2014.

³¹³ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII w. Uposażenie*, Poznań 1992.

³¹⁴ J. Krętosz, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)*, Katowice 1996.

³¹⁵ S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772–1795*, „Premisla Christiana” 1992/93, t. 5, s. 9–294; *idem*, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998.

³¹⁶ D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014; *eadem*, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Lublin 2013.

³¹⁷ W. Bobryk, *Duchowieństwo unickie diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin 1999; *idem*, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005; *Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (1525) 1596–1875 (1905). Inwentarz analityczny archiwum*, oprac. M. Trojanowska, Warszawa 2003.

³¹⁸ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014; *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin 2009.

jezuitów. Spośród licznych prac, które ukazały się w ramach serii „Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich”, a dotyczących czasów wczesnonowożytnych wymienić można m.in. publikacje dotyczące seminariów diecezjalnych prowadzonych przez jezuitów w epoce wczesnonowożytnej i wpływu pierwszego pokolenia polskich jezuitów na życie kulturalne i religijne Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI w.³¹⁹ W ramach owej serii ukazała się również biografia Marcina Leterny (1552–1598), ukazująca jego działalność kontrreformacyjną³²⁰.

Przypadająca w 2012 r. czterechsetna rocznica śmierci znanego kaznodziei dworskiego, jezuita Piotra Skargi (1536–1612) zaowocowała licznymi, o różnej jednak wartości, pracami zbiorowymi dotyczącymi jego życia, działalności i poglądów, a także wydawnictwami źródłowymi³²¹. Monografię dotyczącą dziejów jezuitów w Gdańsku w XVI–XVIII w. napisał Sławomir Kościelak³²², a kronikę malborskiej rezydencji jezuitów z lat 1647–1744 opublikował Julian Wojtkowski³²³. Wspomnieć można również dwie prace Roberta Kościelnego, oparte przede wszystkim na kazaniach jezuickich, a dotyczące obrazu Rzeczypospolitej w kazaniach duchownych katolickich okresu baroku i problemu tolerancyjności przeciwników reformacji³²⁴.

Dzieje zakonów żeńskich w Rzeczypospolitej Obojga Narodów omówiła Małgorzata Borkowska³²⁵. Dzieje bazylianów w Koronie w latach 1743–1780 przedstawiła Beata Lorens³²⁶. Pierwsze stulecie działalności zakonu pija-

³¹⁹ L. Piechnik, *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2001; J. Łukaszevska-Haberkowa, *Wpływ pierwszego pokolenia polskich jezuitów na życie kulturalne i religijne Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1608*, Kraków 2014.

³²⁰ S. Cieślak, *Marcin Laterna SJ (1552–1598). Działacz kontrreformacyjny*, Kraków 2003.

³²¹ M.in.: K. Panuś, *Piotr Skarga*, Kraków 2006, wyd. 2, Kraków 2012; *Ks. Piotr Skarga SJ (1536–1612). Życie i dziedzictwo, rok jubileuszowy*, red. R. Darowski i S. Ziemiański, Kraków 2012; *Piotr Skarga — w czterechsetlecie śmierci*, red. M. Kuran, M. Kuran; przy współpr. K. Kaczor-Scheitler, D. Szymczaka, Łódź 2013; *Piotr Skarga w czterechsetną rocznicę śmierci*, red. B. Puchalska-Dąbrowska, Białystok 2014; F. Birkowski, *Kazanie na pogrzebie wielbnego ojca księdza Piotra Skargi*, oprac. M. Komorowska, Kraków 2014; S. Obirek, *Wizja Kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi SJ*, Kraków 1994.

³²² S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003; *idem*, *Skład osobowy Kolegium Gdańskiego OO. Jezuitów (XVI–XVIII wiek)*, Gdańsk 2005.

³²³ *Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744. Z rękopisu Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie*, przekł. i wyd. J. Wojtkowski, Olsztyn 2013.

³²⁴ R. Kościelny, *Rzeczpospolita oskarżanych narodów*, Szczecin 2003; *idem*, *Problem tolerancyjności kontrreformatorów w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku*, Szczecin 1997.

³²⁵ M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010.

³²⁶ B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014.

rów w państwie polsko-litewskim omówił Jacek Taraszkiewicz³²⁷. Z kolei Agnieszka Wieczorek zajęła się misjami ludowymi Zgromadzenia Księża Misjonarzy św. Wincentego a Paulo przeprowadzonymi w Rzeczypospolitej od połowy XVII do początku XIX w.³²⁸

Osobno wspomnieć trzeba niezwykle interesującą publikację źródłową dotyczącą sporu o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III, którą wydała Urszula Augustyniak³²⁹ oraz prace dotyczące idei oświeceniowych i kontroświeceniowych w polskim Kościele katolickim³³⁰.

Wspomnieć trzeba o niewielkim, w przeciwieństwie do historiografii światowej, zainteresowaniu procesami o czary, które wcale licznie przeprowadzano na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w czasach wczesnonowoczesnych (pominam tu dwie prace, które ostatnio ukazały się w języku angielskim, mocno obudowane metodologicznie, ale za to bardzo słabe źródłowo). Po opublikowaniu pracy Bogdana Baranowskiego w 1952 r. dopiero ponad pięćdziesiąt lat później ukazała się monografia Małgorzaty Pilaszek dotycząca procesów o czary w Polsce w XV–XVIII w.³³¹ Z kolei Jacek Wijaczka przygotował do druku monografię dotyczącą procesów o czary przeprowadzonych w luteranckich Prusach Książęcych (Brandenburskich) w czasach wczesnonowoczesnych³³². Dziwi nieco brak szerszego zainteresowania polskiej historiografii problematyką, która w innych krajach od początku lat siedemdziesiątych XX w. jest przedmiotem szerokiej debaty, a liczba monografii, które się ukazują każdego roku, przekracza możliwości percepcji pojedynczego historyka. Wydaje mi się, że brak zainteresowania polskich badaczy tą problematyką wynika z niedoceny roli, jaką wiara w czary i związane z nią procesy odgrywała choćby w życiu codziennym wsi i miasteczek w państwie polsko-litewskim w czasach wczesnonowoczesnych. Liczba stosów, które płonęły w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w., burzy też zapewne obraz tolerancyjnego „państwa bez stosów”, którym w rzeczywistości Polska-Litwa nie do końca była.

³²⁷ J. Taraszkiewicz, *Pierwsze stulecie zakonu pijarów na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1642–1740)*, Gdańsk 2015.

³²⁸ A. Wieczorek, *Misje ludowe Zgromadzenia Księża Misjonarzy św. Wincentego a Paulo na terenie Rzeczypospolitej od połowy XVII do początku XIX wieku*, Toruń 2014.

³²⁹ *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. U. Augustyniak, Warszawa 2013.

³³⁰ R. Szczurowski, *Zarządzić potrzebom doczesnym i wiecznym. Idee oświecenia w Kościele katolickim w Polsce (do 1795 r.)*, Kraków 2014; M. Deszczyńska, *Polskie kontroświecenie*, Warszawa 2011.

³³¹ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*, Kraków 2008.

³³² J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI–XVIII wieku*, Toruń 2008.

HISTORIA WOJSKOWOŚCI

Ostatnio nastąpiło wyraźne ożywienie w badaniach nad historią wojskowości, w tym i okresu staropolskiego. Wymienić tu przede wszystkim trzeba prace i wydawnictwa źródłowe wydane przez Marka Plewczyńskiego, Marka Wagnera i Mirosława Nagielskiego. Pomijam tu liczne monografie wspomnianych tu trzech (i nie tylko) autorów dotyczące poszczególnych bitew, które rozegrały się w XVI–XVIII w. Wśród trzech wymienionych historyków widać wyraźną specjalizację chronologiczną.

Marek Plewczyński zajmował się przede wszystkim dziejami wojen i armii polskiej w XVI w., w tym składem narodowościowym armii koronnej w okresie panowania dwóch ostatnich Jagiellonów na tronie polskim³³³. Swoje badania nad dziejami wojskowości w XVI w. podsumował w trzynomowej syntezie³³⁴. Historyk ten jest również autorem pracy poświęconej niemieckim landsknechtom³³⁵.

Badania Marka Wagnera koncentrowały się z kolei na XVII w. Zajmował się kadrą oficerską armii koronnej w drugiej połowie XVII w.³³⁶ i wojną polsko-turecką z lat 1672–1676³³⁷. Jest też autorem biografii jednego z dowódców wojskowych, a mianowicie hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jabłonowskiego (1634–1702)³³⁸. Przygotował do druku pamiętnik kasztelana chełmskiego, oficera wojsk koronnych Stanisława Zygmunta Druszkiewicza³³⁹ oraz słownik biograficzny oficerów z drugiej połowy XVII w.³⁴⁰ Wraz z Mirosławem Nagielskim wydał również pamiętnik z okresu wielkiej wojny północnej autorstwa szlachcica walczącego w tejże wojnie, Wawrzyńca F. Rakowskiego³⁴¹.

³³³ M. Plewczyński, *Armia koronna 1506–1572. Zagadnienia struktury narodowościowej*, Warszawa 1991; *idem*, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995; *idem*, *Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1995.

³³⁴ *Wojny i wojskowość polska XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011; t. 2: *Lata 1548–1575*, Zabrze 2012; t. 3: *Lata 1576–1599*, Zabrze 2013.

³³⁵ M. Plewczyński, *Daj nam, Boże, sto lat wojny. Dzieje niemieckich landsknechtów 1477–1559*, Warszawa 1997.

³³⁶ M. Wagner, *Kadra oficerska armii koronnej w drugiej połowie XVII wieku*, Toruń 1992.

³³⁷ M. Wagner, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1–2, Zabrze 2009.

³³⁸ M. Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca*, t. 1–2, Siedlce 1997.

³³⁹ *Stanisław Zygmunt Druszkiewicz, Pamiętniki 1648–1697*, oprac. M. Wagner, Siedlce 2001.

³⁴⁰ *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1–2, oprac. M. Wagner, Oświęcim 2013–2014.

³⁴¹ *Wawrzyńiec F. Rakowski, Pamiętnik wielkiej wojny północnej*, oprac. M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2002.

Miroslaw Nagielski w swoich badaniach również skupił się na XVII w., a przedmiotem jego monograficznych prac był przede wszystkim okres panowania dynastii Wazów, ze szczególnym uwzględnieniem okresu potopu szwedzkiego³⁴².

Wspomniane już pamiętniki staropolskich żołnierzy ukazały się w ramach serii „Pamiętniki z XVII–XX w.” Można dodać, że oprócz już wymienionych ukazały się w niej również pamiętniki innych wojskowych z XVII w., a mianowicie horodniczego grodzieńskiego Aleksandra D. Skorobohatego, towarzysza chorągwi husarskiej Mikołaja Jamiołkowskiego, towarzysza chorągwi pancерnej Jakuba Łośa oraz pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów³⁴³. Pamiętniki związane z wojnami i bitwami, do których doszło w XVII w., stały się przedmiotem studiów Marcina Bauera³⁴⁴.

Działania wojenne prowadzone w XVII w. cieszą się największym zainteresowaniem polskich historyków zajmujących się historią wojskowości epoki wczesnonowożytnej. Działaniom militarnym przeprowadzonym w Prusach Książęcych w połowie XVII w. oraz związanymi pośrednio z nimi zmianami w armii pruskiej swoje prace poświęcił Sławomir Augustowicz³⁴⁵. Natomiast zniszczeniom dokonany w gospodarce polskiej w wyniku potopu poświęcona została ostatnio zbiorowa monografia³⁴⁶. Dodać też trzeba, że ukazało się — w tłumaczeniu Wojciecha Krawczuka na język polski — dzieło Samuela Pufendorfa o czynach króla szwedzkiego Karola Gustawa w latach

³⁴² M. Nagielski, *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy 1648–1668*, Warszawa 1989; *idem*, *Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku*, Warszawa 1994; *idem*, *Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy*, Warszawa 2011; *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999; *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 2006.

³⁴³ *Aleksander D. Skorobohaty, Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000; *Mikołaj Jamiołkowski, Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000; *Jakub Łoś, Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, oprac. Romuła Śreniawa-Szypowski, Warszawa 2000; *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2003.

³⁴⁴ M. Bauer, *Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII w.*, Kraków 2007.

³⁴⁵ S. Augustowicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999; *idem*, *Przebudowa wojska pruskiego w latach 1655–1660. U źródeł wczesnonowożytnej armii*, Oświęcim 2014.

³⁴⁶ M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015. Można tu dodać również źródła z tego okresu dotyczące Warmii: *Warmia w dobie „potopu” szwedzkiego 1654–1660. Protokoły posiedzeń kapituły warmińskiej, korespondencja i akta*, oprac. A. Szorc, I. Makarczyk, Olsztyn 2008.

1654–1660³⁴⁷. Z kolei Jerzy Maroń zajął się militarnymi aspektami wojny trzydziestoletniej na Śląsku³⁴⁸. Siedemnastego stulecia dotyczy również napisana przed laty, ale dopiero niedawno opublikowana praca Tadeusza Srogosza, traktująca o obyczajach armii koronnej³⁴⁹. Z innych wydanych źródeł dotyczących wojen z XVII w. wymienić można diariusz ekspedycji inflanckiej w 1621 r.³⁵⁰ Interesujące dla historyków wojskowości powinny być również wydane akta i diariusz Królewskiej Komisji Okrętowej Zygmunta III z lat 1627–1628³⁵¹.

Pospolitego ruszenia szlachty w Rzeczypospolitej w XVII w. dotyczy praca Leszka Andrzeja Wierzbickiego, który omówił ostatnie wyprawy tej formacji z lat 1670–1672³⁵², a także wydawnictwa źródłowe przygotowane przez Andrzeja Rachubę, zawierające rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty litewskiej z 1621 r.³⁵³, oraz Jacka Pielasa, zawierające rejestry pospolitego ruszenia szlachty sandomierskiej z XVII w.³⁵⁴

Klientelę wojskową pozostającą w orbicie wpływów hetmana Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640) omówiła Urszula Augustyniak³⁵⁵. Z kolei Bogusław Dybaś zajął się tematyką, która ostatnio nie budziła zainteresowania wśród historyków, a mianowicie fortecami Rzeczypospolitej w XVII w.³⁵⁶ Pozycję hetmana koronnego w ustroju Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. ukazał Przemysław Gawron³⁵⁷.

Dużo mniej liczne niż odnoszące się do XVII w. są prace dotyczące wojskowości w XVIII w.; można tu wymienić monografię Tomasza Ciesielskiego

³⁴⁷ S. Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa, króla Szwecji*, przetł. i oprac. W. Krawczuk, Warszawa 2013.

³⁴⁸ J. Maroń, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, Wrocław 2000.

³⁴⁹ T. Srogosz, *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2009.

³⁵⁰ J. Kunowski, *Ekspedycja inflantska 1621 roku*, oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2007.

³⁵¹ *Akta i diariusz Królewskiej Komisji Okrętowej Zygmunta III z lat 1627–1628*, rękopis oprac. W. Fenrych, Gdańsk–Gdynia 2001.

³⁵² L.A. Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1670–1672*, Lublin 2011.

³⁵³ *Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015.

³⁵⁴ *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, t. 1: *Rejestry pospolitego ruszenia szlachty sandomierskiej z XVII wieku*, oprac. J. Pielas, Kielce 2009.

³⁵⁵ U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004.

³⁵⁶ B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998.

³⁵⁷ P. Gawron, *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646*, Warszawa 2010.

dotyczącą armii koronnej w okresie panowania Augusta III Sasa³⁵⁸. Wspomnieć wreszcie trzeba o kilkutomowym wydawnictwie zawierającym spisy oficerów wojska koronnego i litewskiego z lat 1777–1794, spisach opracowanych głównie przez Mariusza Machynię i Czesława Srzednickiego³⁵⁹.

HISTORIA OŚWIATY

W ostatnich dziesięcioleciach nastąpił wzrost zainteresowania organizacją różnego szczebla szkolnictwa i edukacji w dawnej Rzeczypospolitej. Ukazało się drukiem kilka prac dotyczących szkolnictwa parafialnego na różnych, przede wszystkim południowo-wschodnich terytoriach dawnej Rzeczypospolitej, uwzględniających dłuższe przedziały czasowe³⁶⁰. Nauczycieli tychże szkół dotyczy zaledwie jedna praca Jana Krukowskiego, który omówił nauczycieli szkół parafialnych pracujących w Krakowie w XVI w.³⁶¹ Syntetyczną ocenę edukacji początkowej w polskich szkołach, począwszy od XIII aż po koniec XVIII w., sporządził Stanisław Litak³⁶².

³⁵⁸ T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.

³⁵⁹ *Oficerowie wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 3: *Piechota*, oprac. M. Machynia, C. Srzednicki, Kraków 1998; *Oficerowie wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 2: *Artyleria i wojska inżynierskie*, oprac. M. Machynia, C. Srzednicki, Kraków 1999; *Oficerowie wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 2: *Artyleria i wojska inżynierskie*, oprac. M. Machynia, C. Srzednicki, Kraków 1999; *Oficerowie wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego 1777–1794. Spisy: sztab, kawaleria, artyleria, wojska inżynierskie i piechota = Lietuvos didžiosios kunigaikštystės karininkai 1777–1794: štabas, kavalerija, artilerija, inžinieriu korpusas ir pestija*, oprac. M. Machynia, V. Rakutis, Cz. Srzednicki, Kraków 1999; *Oficerowie wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 1: *Sztaby i kawaleria*, oprac. M. Machynia, C. Srzednicki, Kraków 2002; *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 4: *Formacje Targowicy, Szkolnictwo wojskowe, Varia, Uzupelnienia*, oprac. J. Gdański i in., Kraków 2003.

³⁶⁰ R. Pelczar, *Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV–XVIII w.)*, Warszawa 1998; *idem*, *Szkolnictwo parafialne w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI–XVIII w.)*, Rzeszów 1998; *idem*, *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869*, Lublin 2009; J. Krukowski, *Szkolnictwo parafialne Krakowa w XVII wieku*, Kraków 2001; J. Chachaj, *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2003; M. Różański, *Szkoły parafialne w XVI–XVIII wieku w archidiecezji łódzkiej*, Łódź 2003; J. Chachaj, *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej*, Lublin 2005; M. Pawlak, *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2006.

³⁶¹ J. Krukowski, *Nauczyciele szkół parafialnych Krakowa w XVI wieku*, Kraków 2007.

³⁶² S. Litak, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII–XVIII wieku*, Lublin 2010.

Swoich monografií doczekały się pojedyncze szkoły, takie jak szkoła w Lesznie³⁶³, Akademia Lubrańskiego w Poznaniu³⁶⁴ i Gimnazjum Akademickie w Gdańsku³⁶⁵.

Działalność oświatowa i edukacyjna zakonów katolickich, zarówno męskich, jak i żeńskich, znalazła odzwierciedlenie w kilku monografiach dotyczących szkolnictwa benedyktynek sandomierskich w latach 1616–1865³⁶⁶, edukacji w szkołach prowadzonych przez urszulanki³⁶⁷, a przede wszystkim przez jezuitów³⁶⁸.

Okrągła (250.) rocznica powołania do życia Szkoły Rycerskiej w Warszawie zaowocowała pracą zbiorową poświęconą szkolnictwu wojskowemu dawnej Rzeczypospolitej³⁶⁹.

Dorota Żołądź-Strzelczyk przedstawiła ideały edukacyjne staropolskiego społeczeństwa (przede wszystkim szlacheckiego) i następujące w nich zmiany w XVI i XVII w.³⁷⁰ Podobnej tematyki, lecz z większym naciskiem na szkolnictwo i naukę mieszczańską, dotyczyła praca Lecha Mokrzeckiego³⁷¹.

Jak zwykle zainteresowanie badaczy budziło szkolnictwo wyższe i studia poza granicami Rzeczypospolitej. W zakresie krajowego szkolnictwa wyższego

- ³⁶³ J. Dworzaczkowa, *Szkoła w Lesznie do 1656 r. Nauczyciele i programy*, Leszno 2003.
- ³⁶⁴ M. Nowicki, *Akademia Lubrańskiego. Organizacja szkoły i działalność wychowawcza*, Warszawa 2015.
- ³⁶⁵ *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, Gdańsk 2008, t. 1: *Skice z dziejów*, red. E. Kotarski; t. 2: *Wybór źródeł z XVI i XVII wieku*, red. L. Mokrzecki; t. 3: *Wybór źródeł od XVI do XVIII wieku*, red. Z. Nowak; t. 4: *W progach Muz i Minerwy*, red. Z. Głombiowska.
- ³⁶⁶ A. Szylar, *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich w latach 1616–1865*, Lublin 2002.
- ³⁶⁷ *Edukacja w szkołach urszulańskich (XVII–XX wiek)*, red. U. Borkowska, Lublin 2012.
- ³⁶⁸ *Jezuici a kultura polska. Materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990)*, Kraków, 15–17 lutego 1991 r., red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków 1993; S. Obirek, *Działalność kulturalna jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1564–1668). Próba syntezy*, Kraków 1996; *idem*, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków 1996; R. Pelczar, *Działalność oświatowo-kulturalna jezuitów w diecezji przemyskiej w XVI–XVIII wieku*, Przemysł 1999; K. Puchowski, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej (1565–1773)*, Gdańsk 1999; *idem*, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007; L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, wyd. 2 uzup., Kraków 2013.
- ³⁶⁹ *Szkolnictwo wojskowe I Rzeczypospolitej. 250. rocznica powołania Szkoły Rycerskiej*, red. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2015.
- ³⁷⁰ D. Żołądź-Strzelczyk, *Ideały edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa 1990. Zob. też: W. Tygielski, *Na cóż te koszty i trudy? W jakim celu w XVII wieku wysyłano młodzież szlachecką na zagraniczne studia?*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” R. 50, 2006, s. 141–156.
- ³⁷¹ L. Mokrzecki, *Wokół staropolskiej nauki i oświaty. Gdańsk — Prusy Królewskie — Rzeczpospolita*, Gdańsk 2001.

wymienić trzeba monografię o Akademii Wileńskiej w latach 1773–1792³⁷² oraz dwie prace zbiorowe dotyczące Akademii Zamojskiej³⁷³ i pracę o Akademii Ostrogskiej³⁷⁴. Anna Kamler sprawdziła, jakie wykształcenie mieli senatorowie w Koronie w XVI w.³⁷⁵

HISTORIA KULTURY (W TYM MATERIALNEJ)

Podróże za granicę i obraz świata budziły i nadal budzą żywe zainteresowanie w polskiej historiografii. Najczęstszym przejawem tego zainteresowania jest publikowanie diariuszy podróży. Ostatnio ukazały się drukiem opisy podróży po Europie magnatów Stanisława Poniatowskiego i Karola Stanisława Radziwiłła³⁷⁶, szlachcica Teodora Billewicza³⁷⁷ oraz duchownych — Michała Boyma, Jakuba Lanhausa i Remigiusza Zawadzkiego³⁷⁸. Dziennik podróży po Anglii i Szkocji, odbytej w 1790 r. przez Izabelę z Flemingów Czartoryską, przetłumaczyła z języka francuskiego i opracowała Agnieszka Whelan³⁷⁹. Diariusze podróży stanowią cenne źródło do badania znajomości świata ówczesnych Polaków, zainteresowań naukowych, artystycznych, gospodarczych

³⁷² J. Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pułtusk–Warszawa 2004.

³⁷³ *W kręgu akademickiego Zamościa. Materiały z międzynarodowej konferencji na temat Akademii Zamojskiej na tle praktyki edukacyjnej w Europie Środkowo-Wschodniej (koniec XVI–koniec XVIII wieku)*, Lublin–Zamość, 11–13 maja 1995, red. H. Gmiterek, Lublin 1996; *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781*, oprac. H. Gmiterek, Warszawa 1994; *Akademia Zamojska i Akademia Ostrogska w perspektywie historyczno-kulturowej. Współczesne implikacje dla współpracy transgranicznej*, red. H. Chałupczak, J. Misiągiewicz, E. Balashov, Zamość 2010.

³⁷⁴ T. Kempa, *Akademia i Drukarnia Ostrogska*, Biały Dunajec–Ostróg 2006.

³⁷⁵ A. Kamler, *Od szkoły do senatu. Wykształcenie senatorów w Koronie w latach 1501–1586*. *Studia*, Warszawa 2006.

³⁷⁶ *Stanisława księcia Poniatowskiego „Diariusz podróży w roku 1784 w kraje niemieckie przedsięwziętej”*, wyd. J. Wijaczka, Kielce 2002; *Karol Stanisław Radziwiłł, Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, oprac. A. Kucharski, Toruń 2011.

³⁷⁷ *Billewicz Teodor, Diariusz podróży po Europie w latach 1677–1678*, wyd. M. Kunicki-Goldfinger, Warszawa 2004.

³⁷⁸ *Michała Boyma opisanie świata*, wybór, tłum. i oprac. E. Kajdański, Warszawa 2009; J. Lanhaus, *Opis podróży: itinerarium (1768–1769)*, wstępem, objaśnieniami i dodatkami opatrzyli B. Rok, M. Chachaj, z rękopisu odczytali B. Rok, M. Chachaj, przy współpr. M. Foryckiego, Kraków–Wrocław 2014; *Diarium itineris Remigii Zawadzki Romam pro capitulo generali peregrinantis (1750) = Diariusz podróży Remigiusza Zawadzkiego pielgrzymującego do Rzymu na kapitułę generalną (1750)*, z rękopisu odczytał i oprac. M. Chachaj, tłum. M. Chachaj, M. Czapińska, wstęp A. Szejnke, B. Rok, Kraków–Wrocław 2014.

³⁷⁹ *Izabela z Flemingów Czartoryska, Podróż po Anglii. Dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*, oprac. A. Whelan, tłum. Z. Żygulski, A. Whelan, Toruń 2015.

i wojskowych, które stały się ostatnio przedmiotem uwagi Hanny Dziechcińskiej, Małgorzaty Wrześniak i Adama Kucharskiego³⁸⁰. Podróże na studia do Rzeszy były przedmiotem badań Doroty Żołędź-Strzelczyk³⁸¹, do Francji — Zdzisława Pietrzyka i Małgorzaty Kameckiej³⁸², a do Włoch — Mariana Chachaja³⁸³. Badano wyjazdy zagraniczne na studia pojedynczych osób³⁸⁴, jak i całych rodzin na przestrzeni wieków³⁸⁵.

Spośród prac poświęconych szeroko rozumianej kulturze wspomnieć trzeba monografię poświęconą mentalności szlachty polskiej na przełomie średnio-wieczna i czasów wczesnonowożytnych³⁸⁶ i dokumentacji w życiu chłopów w Rzeczypospolitej³⁸⁷. Interesujący zbiór artykułów zawiera praca zbiorowa dotycząca staropolskich kompendiów wiedzy³⁸⁸.

Nadal brakuje całościowych opracowań dotyczących materialnych warunków życia w miastach i na wsi, a także prac poświęconych takim kwestiom jak dochody, płace, ceny i spożycie. Sporadycznie bowiem pojawiały się publikacje poświęcone wymienionym zagadnieniom³⁸⁹. Jarosław Dumanowski, opierając się na inwentarzach, wymienił i opisał należące do szlachty wielkopolskiej w XVIII w. przedmioty, które służyły jej zarówno w dniu codziennym,

³⁸⁰ H. Dziechcińska, *Pamiętniki czasów saskich. Od sentymentalizmu do sensualizmu*, Bydgoszcz 1999; eadem, *Świat i człowiek w pamiętnikach trzech stuleci: XVI–XVII–XVIII*, Warszawa 2003; M. Wrześniak, *Roma Sancta Fiorenza Bella. Dzieła sztuki w dziurach polskich podróżników do Włoch w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2010; A. Kucharski, *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków. Wrażenia z podróży i pobytu od XVI do początków XIX w.*, Warszawa 2007; A. Kucharski, *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku*, Toruń 2013.

³⁸¹ D. Żołędź-Strzelczyk, *Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Poznań 1996.

³⁸² Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków 1997; M. Kamecka, „Do cudzych krajów”: edukacyjne podróże szlachty polskiej do Francji w epoce saskiej, Białystok 2012.

³⁸³ M. Chachaj, *Związki kulturalne Sieny i Polski do końca XVIII wieku. Staropolscy studenci i podróżnicy w Sienie, Siemieńczycy i ich dzieła w Polsce*, Lublin 1998.

³⁸⁴ M. Bratuń, „Ten wykwinny, wykształcony Europejczyk”. *Zagraniczne studia i podróże edukacyjne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha w latach 1762–1768*, Opole 2002.

³⁸⁵ M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.

³⁸⁶ U. Świdarska-Włodarczyk, *Mentalność szlachty polskiej w XV i XVI wieku*, Poznań 2003.

³⁸⁷ J. Łosowski, *Dokumentacja w życiu chłopów w okresie staropolskim. Studium z dziejów kultury*, Lublin 2013.

³⁸⁸ *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009.

³⁸⁹ M. Bartkiewicz, *Zachowania konsumpcyjne społeczeństwa polskiego w okresie Oświecenia*, Wrocław 1991; M. Wolański, *Ceny zboża i jego przetworów oraz owoców i warzyw we Wrocławiu w latach 1506–1618*, Wrocław 1993.

jak i do budowania prestiżu, w tym odzież i broń³⁹⁰. Stanisław Roszak z kolei zajął się wiedzą i erudycją szlachty oraz szlacheckimi rękopiśmiennymi księgami zwanymi *silva rerum* w XVIII w.³⁹¹ Jak wyglądały stroje mieszczkańskie i szlacheckie noszone w XVII–XVIII w. dowiadujemy się z książki opartej na pracach archeologicznych przeprowadzonych w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu³⁹². Wspomnieć trzeba również o pracy dotyczącej odzieży dziecięcej³⁹³.

Przedmiotem badań stał się dom mieszczkański³⁹⁴, lecz systematyczne badania dotyczą właściwie tylko Gdańska³⁹⁵. Zaczęto się także interesować różnymi aspektami czystości miast³⁹⁶, w tym zaopatrzeniem ich w wodę³⁹⁷.

Dzieje kuchni, szeroko rozumianej m.in. jako system kulinarny, w polskiej historiografii nie cieszyły się zbytnim zainteresowaniem. Jeśli już ta tematyka się pojawiała to na marginesie historii codzienności. Nawiązując do francuskich badań rozpoczętych w latach osiemdziesiątych XX w., ten stan rzeczy próbuje zmienić Jarosław Dumanowski, który wraz ze współpracownikami lub samodzielnie opublikował dotąd kilka książek kucharskich i zbiorów przepisów kulinarnych³⁹⁸, będących jednym z najważniejszych źródeł umożliwiają-

³⁹⁰ J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006.

³⁹¹ S. Roszak, *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń 2004; *idem*, *Koniec świata sarmackich erudyków*, Toruń 2012.

³⁹² M. Grupa, *Ubiór mieszczków i szlachty z XVI–XVIII wieku z kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 2005.

³⁹³ A. Drążkowska, *Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2007.

³⁹⁴ *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004.

³⁹⁵ P. Korduba, *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych*, Warszawa 2005 (rec.: E. Kizik, *O nowożytnym domu gdańskim i sposobach jego badania. Uwagi po lekturze książki „Zapiski Historyczne”* 2006, t. 71, z. 2/3, s. 145–156; repl.: E. Kizik, *O manowcach badań nad domami gdańskimi w XVI–XVIII wieku. Odpowiedź Piotrowi Kordubie*, w: *ibidem*, s. 157–172); *Studia i materiały do dziejów Domu Gdańskiego*, cz. 1, red. E. Kizik, Gdańsk 2009; cz. 2, Gdańsk 2011; C. Betlejewska, *Meble gdańskie od XVI do XIX wieku*, Warszawa 2001; E. Barylewska-Szymańska, *Od piwnic po strych. Wnętra domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku*, Warszawa–Gdańsk 2015.

³⁹⁶ „Ścieki, kloaki i sekretnicy”. *Problemy oczyszczania miast środkowoeuropejskich w średniowieczu i czasach nowożytnych od XV do drugiej połowy XIX wieku*. Gdańsk, 26–27 listopada 2004 roku, red. E. Kizik, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 53, 2005, nr 3–4.

³⁹⁷ U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowoczesnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009; J. Kaczor, *Utrzymywanie czystości w wielkich miastach Prus Królewskich XVI–XVIII wieku. Studium z dziejów kultury sanitarnej w mieście nowożytnym*, Gdańsk 2014.

³⁹⁸ Stanisław Czerniecki, *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw*, wyd. i oprac. J. Dumanowski, M. Spychaj, Warszawa 2009. Trzeba wspomnieć, że owa książka kucharska została już opublikowana wcześniej przez innych wydawców: *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw / przez urodzonego Stanisława Czernieckiego*, oprac. W. Walecki, słowniczek terminów kucharskich Ł. Winczura, Kraków 1999; *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i in-*

cych odkrywanie i analizowanie dawnych upodobań smakowych. Badacz ten jest również autorem pracy poświęconej staropolskim słodyczom³⁹⁹, a jedna z jego uczennic, Dorota Dias-Lewandowska, opublikowała swoją pracę doktorską poświęconą kulturowej historii wina francuskiego w Polsce⁴⁰⁰. Zainteresowanie wzbudziło nie tylko wino francuskie, ale także popularnego wśród szlachty, ale i bogatego mieszczaństwa, węgryzna⁴⁰¹.

PUBLIKACJE PORÓWNAWCZE LUB DOTYCZĄCE INNYCH KRAJÓW

W omawianym okresie powstało niewiele opracowań dotyczących historii innych krajów w epoce wczesnonowożytnej. Najczęściej były to prace doktorskie, przygotowane przede wszystkim na podstawie starodruków i źródeł drukowanych. Wśród nich wymienić można monografię dotyczącą niższych warstw angielskiego społeczeństwa w pierwszej połowie XVII w.⁴⁰², kota jako demona osobistego we wczesnonowożytnej Anglii⁴⁰³ oraz porównanie pozycji kobiet w siedemnastowiecznej Polsce i we Francji⁴⁰⁴. Zjawisku porzucania dzieci, które znalazły opiekę w szpitalu (przytułku) Świętego Ducha w Rzymie w XVIII w., poświęcił monografię Marian Surdacki⁴⁰⁵. Wspomnieć też trzeba o zbiorach studiów z dziejów życia kulturalnego i umysłowego Anglii w XVIII w.⁴⁰⁶ Z kolei kulturą sprzątaną w Holandii zajął się Piotr Oczko⁴⁰⁷.

ných słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne, oprac. J. Dumanowski, R. Jankowski, Warszawa 2010; *Kucharz doskonały. Pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem, z francuskiego przetłomaczony i wielką przydatkami pomnożony przez Wojciecha Wielądka*, wyd. i oprac. J. Dumanowski, przy współudziale A. Kleśty-Nawrockiej, Warszawa–Toruń 2012; *Księga szafarska dworu Jana III Sobieskiego 1695–1696*, oprac. J. Dumanowski, M. Próba i Ł. Truściński, Warszawa 2013.

³⁹⁹ J. Dumanowski, *Tatarskie ziele w cukrze czyli Staropolskie słodycze*, Warszawa 2011.

⁴⁰⁰ D. Dias-Lewandowska, *Historia kulturowa wina francuskiego w Polsce od połowy XVII do początku XIX wieku*, Warszawa 2014.

⁴⁰¹ R. Marcinek, *Rex vinorum. Z dziejów Węgryzna w dawnej Polsce*, Warszawa 2015.

⁴⁰² M. Smoluk, *Niższe warstwy angielskiego społeczeństwa w pierwszej połowie XVII wieku: ich status, życie rodzinne, tradycja i edukacja*, Zielona Góra 2011.

⁴⁰³ P. Rutkowski, *Kot czarownicy. Demon osobisty w Anglii wczesnonowożytnej*, Kraków 2012.

⁴⁰⁴ M. Malinowska, *Sytuacja kobiety w siedemnastowiecznej Francji i Polsce*, Warszawa 2008.

⁴⁰⁵ M. Surdacki, *Dzieci porzucone w szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII w.*, Lublin 1998.

⁴⁰⁶ K. Maliszewski, *Stolica świata. Studia z dziejów życia kulturalnego i umysłowego Londynu w XVIII wieku*, Warszawa 2014; P. Dobrowolski, *(P)oszukiwanie tożsamości: cztery studia o Oświeceniu*, Warszawa 2015; P. Napierała, *Światowa metropolia — życie codzienne w osiemnastowiecznym Londynie*, Gdynia 2010; P. Dobrowolski (rec.), *Londyńskie nieporozumienie*, „Przegląd Historyczny” 2013, t. 103, nr 3, s. 580–589.

⁴⁰⁷ P. Oczko, *Miotła i krzyż. Kultura sprzątaną w dawnej Holandii, albo historia pewnej obsesji*, Kraków 2013.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. ukazała się monografia dotycząca polityki handlowej Szwecji w XVIII w., a jej autorka, Gabriela Majewska, opublikowała też pracę o wyobrażeniach, jakie mieli Polacy w drugiej połowie XVIII w. o państwie szwedzkim i jego mieszkańcach⁴⁰⁸. Osiemnastowiecznym stanem wiedzy i wyobrażeniami Polaków o Niemczech, Turcji i Rosji w XVIII w. zajął się Dariusz Dolański⁴⁰⁹.

Spośród innych prac wymienić należy dwa tomy dziejów Brandenburgii i Prus w XVI–XVIII w.⁴¹⁰, pracę Adama Manikowskiego o przedsiębiorstwach arystokratycznych w Toskanii w XVII w.⁴¹¹ oraz monografię poświęconą akademii w Nancy⁴¹². Dwie prace Edwarda A. Mierzwy dotyczą relacji polsko-angielskich, przede wszystkim handlowych, w XVII w.⁴¹³, a trzy monografie autorstwa Andrzeja Andrusiewicza — dziejów Rosji w epoce wczesnonowoczesnej⁴¹⁴. W tym miejscu można też wspomnieć prace Mikołaja Foryckiego, w których zajął się obrazem szlacheckiej Rzeczypospolitej we Francji w XVIII w.⁴¹⁵

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE, OPRACOWANIA DOKUMENTACYJNO-NAUKOWE I SERIE WYDAWNICZE

Lata pięćdziesiąte XX w. wraz ze wzrostem zainteresowania badaniami nad dawnym społeczeństwem i gospodarką dały początek różnym seriom wydawniczym i edycjom źródłowym. Spośród nich jest kontynuowana, choć z dużo mniejszą intensywnością, seria dotycząca lustracji dóbr królewskich w XVI–XVIII w.⁴¹⁶

⁴⁰⁸ G. Majewska, *Polityka handlowa Szwecji w latach 1720–1809*, Wrocław 1991; *eadem*, *Szwecja: kraj, ludzie, rządy w polskiej opinii II połowy XVIII wieku*, Gdańsk 2004.

⁴⁰⁹ D. Dolański, *Trzy cesarstwa. Wiedza i wyobrażenia o Niemczech, Turcji i Rosji w Polsce XVIII wieku*, Zielona Góra 2013.

⁴¹⁰ B. Wachowiak przy współudziale A. Kamieńskiego, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001; *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, red. B. Wachowiak, oprac. Z. Szultka, A. Kamieński, G. Kucharczyk, D. Łukasiewicz, B. Wachowiak, Poznań 2010.

⁴¹¹ A. Manikowski, *Toskańskie przedsiębiorstwo arystokratyczne w XVII wieku. Społeczeństwo elitarnego konsumpcji*, Warszawa 1991.

⁴¹² M. Durbas, *Akademia Stanisława w Nancy (1750–1766)*, Kraków 2013.

⁴¹³ E.A. Mierzwa, *Anglia a Polska w okresie rewolucji purytańskiej i restauracji*, Piotrków Trybunalski 2001; *idem*, *Polska a Anglia w XVII wieku*, Toruń 2003.

⁴¹⁴ A. Andrusiewicz, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999; *idem*, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, Warszawa 2004; *idem*, *Dymitr Samozwaniec i Maryna Mniszech*, Warszawa 2009.

⁴¹⁵ M. Forycki, *Anarchia polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej u progu czasów stanisławowskich*, Poznań 2004; *idem*, *Chorografia Rzeczypospolitej szlacheckiej w Encyklopedii Diderota i d'Alamberta*, Poznań 2010.

⁴¹⁶ L. Żytkowicz, *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Geneza i realizacja wydawnictwa*, „Studia Źródłoznawcze” 1973, t. 18, s. 191–197.

Po 1989 r. ukazała się w sześciu tomach lustracja województw Prus Królewskich w 1765 r., wydana przez Jerzego Dygdałę⁴¹⁷ oraz druga część lustracji województw wielkopolskich i kujawskich za lata 1659–1665, opracowana przez Zbigniewa Górskiego, Jana Pakulskiego i Andrzeja Tomczaka⁴¹⁸, a także indeksy do obu części⁴¹⁹. Opublikowana została lustracja województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1616–1620⁴²⁰. Ukończono wydawanie lustracji województw wielkopolskich i kujawskich z 1789 r., opublikowano bowiem brakujący tom dotyczący województwa sieradzkiego⁴²¹. Wydana została również lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego z połowy XVI w.⁴²² Kontynuowano wydawanie lustracji dotyczących Małopolski, ukazała się bowiem lustracja województwa krakowskiego z lat 1659–1664⁴²³.

Zauważyć jednak trzeba, że poza wspomnianą serią wydana została lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich z 1569 r.⁴²⁴ oraz rewizja dóbr królewskich województwa inowrocławskiego z 1765 r., będąca jedyną zachowaną rewizją województw kujawskich z XVIII w.⁴²⁵

Podsumowując w 2005 r. pięćdziesięciolecie prac nad wydaniem serii lustracji, Krzysztof Chłapowski i Jerzy Dygdała stwierdzili: „Biorąc pod uwagę realne możliwości, należy ograniczyć się do podjęcia wszelkich starań, by doprowadzić do końca program wydawniczy lustracji serii podstawowych. Tak długo jak edytorstwo źródeł średniowiecznych i nowożytnych, wymagające wysokich kwalifikacji i umiejętności, będzie traktowane jako niezаслугujące na honorowanie je uprawiających tytułami naukowymi, znalezienie nowych badaczy mających odpowiednie przygotowanie i chcących podjąć się tego trudnego

⁴¹⁷ *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1–6, Toruń 2000–2011.

⁴¹⁸ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996.

⁴¹⁹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, *Indeksy* do cz. I i II, oprac. M. Gołombowski przy współpr. I. Czarczińskiego, Toruń 2002.

⁴²⁰ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. 1–2, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Wrocław 1994.

⁴²¹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 2: *Województwo sieradzkie*, t. 1: *Powiaty sieradzki i szadkowski*, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, Toruń 2004.

⁴²² *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*, cz. 1, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa–Łódź 1992; cz. 2, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa 2001.

⁴²³ *Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, cz. 1–2, Warszawa 2005; cz. 3: *Wykaz dokumentów i indeksy*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, Warszawa 2005.

⁴²⁴ *Lustracja starostwa konińskiego i województw kujawskich 1569*, wyd. i oprac. Z. Górski, A. Mietz, Bydgoszcz–Wierzbinek 2014 (= *Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego*, t. 4, Suplement).

⁴²⁵ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. Województwo inowrocławskie 1765*, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, Bydgoszcz 2011.

zadania będzie bardzo trudne, a rozszerzenie programu edycji lustracji na te z serii 1569/70 i na do tej pory nieopublikowane z pierwszej połowy XVII w. wydaje się nierealne⁴²⁶.

Przypomnę, co w 1987 r. Andrzej Wyczański napisał w sprawie publikowania źródeł: „Można natomiast mówić o zahamowaniu w ciągu ostatnich kilkunastu lat owych wydawnictw źródłowych. Złożyło się na to wiele przyczyn. Od niedoceniań wkładu naukowego wydawcy — pomijano to bowiem przy nadawaniu stopni naukowych — poprzez trudności poligraficzne, aż po zanik kadry specjalistów-edytorów, trudnej do wykształcenia i efektywnego wykorzystania⁴²⁷. Papieru i drukarni dzisiaj wprawdzie już nie brakuje, natomiast edytorów z całą pewnością.

Po 1989 r. rozpoczęto wydawanie nowych serii, ale niektóre dosyć szybko zakończyły swój żywot. Wspomnieć tu można o serii dotyczącej protokołów sejmiku generalnego Prus Królewskich, która miała być kontynuacją zakończonej wydaniem w 1993 r. ósmego tomu (obejmującego lata 1520–1526) serii Akta Stanów Prus Królewskich⁴²⁸. Ukazały się jedynie dwa tomy, obejmujące lata 1526–1530⁴²⁹.

Na nowo zaczęto wydawać konstytucje sejmowe. Seria zatytułowana „Volumina Constitutionum” ma być zbiorem praw, który będzie zawierał pełniejsze zestawienie aktów uchwalonych na sejmie, w tym również skrypty do archiwum. Obecnie kończy się ona na 1640 r.⁴³⁰

Szeroko zajęto się natomiast wydawaniem źródeł, które przed 1989 r. nie cieszyły się zbyt dużą uwagą historyków epoki wczesnonowoczesnej, a mianowicie testamentów. O wzroście zainteresowania tym źródłem świadczy m.in. fakt, że w latach 2010–2013 jedno z ogólnopolskich czasopism, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, poświęciło trzy numery problematyce testamentów⁴³¹. Rozporządzenia ostatniej woli są pomocne nie tylko w badaniach kultury spo-

⁴²⁶ K. Chłapowski, J. Dygdała, *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w. po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze” 2005, t. 43, s. 171.

⁴²⁷ A. Wyczański, *Badania historyczne w Polsce*, s. 96.

⁴²⁸ *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. 8: (1520–1526), wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Toruń 1993.

⁴²⁹ *Protokoły sejmiku generalnego Prus Królewskich*, t. 1: (1526 — połowa 1528), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2001; *Protokoły sejmiku generalnego Prus Królewskich*, t. 2: (lipiec 1528 — październik 1530), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2005.

⁴³⁰ *Volumina Constitutionum*, t. 1, vol. 1: 1493–1526; vol. 2: 1527–1549; t. 2, vol. 1: 1550–1585; t. 2, vol. 2: 1587–1609; t. 3, vol. 1: 1611–1626; t. 3, vol. 2: 1629–1640, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 1996–2013.

⁴³¹ *Testamenty jako źródło historyczne umożliwiające poznanie kultury materialnej i duchowej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 58, 2010, nr 2; R. 59, 2011, nr 3–4; R. 61, 2013, nr 2.

leczeństwa staropolskiego czy historii mentalności⁴³², lecz także są doskonałym źródłem wiedzy odnoszącej się do rodziny i kwestii materialnych. Dlatego właśnie ostatnio docenienie tego źródła spowodowało wzrost liczby opartych na nim monografi⁴³³ oraz wydawnictw źródłowych. Wydawane były nie tylko testamenty szlacheckie⁴³⁴, lecz także mieszczańskie⁴³⁵ i chłopskie⁴³⁶ lub zbiory testamentów różnych warstw i grup społecznych⁴³⁷.

Udało się prawie dokończyć serię dotyczącą zestawień urzędników dawnej Korony Polskiej pod redakcją Antoniego Gąsiorowskiego. Odnośnie do XVI–XVIII w. brakuje jeszcze spisów urzędników województwa braclawskiego i Mazowsza. Rozpoczęto natomiast wydawanie spisów urzędników Wielkiego Księstwa Litewskiego pod redakcją (i w opracowaniu) Andrzeja Rachuby. Ukazały się tomy dotyczące województwa wileńskiego, trockiego, smoleńskiego i księstwa żmudzkiego⁴³⁸. Pod redakcją Andrzeja Rachuby opra-

⁴³² B. Popiołek, „*Woli mojej ostatniej testament ten...*” *Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009.

⁴³³ M.in.: K. Justyniarska-Chojak, *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek)*, Kielce 2010; W. Zielecka-Mikołajczyk, *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012.

⁴³⁴ *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799*, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997; *Testamenty Józefa Stanisława na Dąbrowicy Firleja i jego żony Elżbiety z Frąckiewiczów Firlejowej*, wybór i oprac. J.E. Leśniewska, Łęczna 1998; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. P. Klint, Poznań–Wrocław 2008; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680*, wyd. P. Klint, Wrocław 2011; *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, oprac. i wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013.

⁴³⁵ *Testamenty mieszczańskie wojnickich 1599–1809*, wyd. P. Demmel, Wojnicz 1997. Wspomnieć też trzeba o opublikowaniu inwentarzy mieszczańskich wojnickich: *Inwentarze mieszczańskich 1589–1822*, wyd. B. Trelińska, Wojnicz 1995.

⁴³⁶ *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, oprac. i wyd. J. Łosowski, Lublin 2015.

⁴³⁷ *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, wyd. U. Augustyniak, Warszawa 1992; wyd. 2 popr. i rozsz., Warszawa 2014; *Cui contingit nasci, restat mori: wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005; *Kościółowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej. Wybór testamentów duchownych małopolskich z XVII wieku*, oprac. s. E.E. Wróbel, Kraków 2010; „*Wszyscy śmiertelni jesteśmy i dlatego rozrządzamy majątności swoje*”. *Wybór testamentów z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek)*, oprac. K. Justyniarska-Chojak, Kielce 2014; J. M a m a j, *Testamenty z XVII i XVIII w. szlachty i duchowieństwa z Podlasia*, Warszawa 2014 — praca ta to w rzeczywistości trochę nietypowe w formie wydawnictwo źródłowe; źródła publikowane *in extenso*.

⁴³⁸ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, przy współpr. U. Jemialianczuka, A. Macuka, Warszawa 2004; t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, przy współpr. A. Macuka, J. Aniszczeni, Warszawa 2009;

cowane zostały również spisy deputatów Trybunału Litewskiego⁴³⁹. Litwa cieszy się zresztą po 1989 r. rosnącym zainteresowaniem polskich historyków. Oprócz wspomnianych już wydawnictw rozpoczęto również wydawanie tzw. metryki litewskiej⁴⁴⁰.

Wspomnieć trzeba o serii pod wspólnym tytułem „Staropolski ogląd świata”, w której publikowane są materiały konferencji i samodzielne monografie. Dotychczas ukazało się siedem tomów, poświęconych różnym elementom wspomnianego staropolskiego oglądu świata⁴⁴¹.

W 2008 r. ukazał się pierwszy tom reaktywowanej serii wydawniczej zatytułowanej „Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa”. Redakcja postawiła na publikowanie tomów tematycznych, i tak tom pierwszy zatytułowany został „Społeczeństwo a polityka” (2008), tom drugi — „Społeczeństwo a przestępczość” (2009), tom trzeci — „Społeczeństwo a rodzina” (2011), natomiast tom czwarty — „Społeczeństwo a wojsko” (2015).

Ukazała się jak dotąd trzytomowa praca zawierająca materiał statystyczny dotyczący Polski od X w. do czasów współczesnych — „Historia Polski w liczbach”. Tabele dotyczące epoki wczesnonowoczesnej opracowali Andrzej Wyczański i Cezary Kukło⁴⁴².

---

t. 3: *Księstwo Żmudzkie. XV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym, Warszawa 2015; t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, Warszawa 2004.

⁴³⁹ *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794). Spis*, red. A. Rachuba, oprac. A. Rachuba, P.P. Romaniuk przy współpr. A. Macuka, J. Aniszczeki, Warszawa 2004; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2007.

⁴⁴⁰ *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego: województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000; *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego: województwo nowogródzkie 1690 r.*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2002; *Metryka litewska. Księga wpisów nr 131*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2001.

⁴⁴¹ T. Gałwiazek, *Kształtowanie mentalności chrześcijanina w świetle kazań dominikańskich czasów saskich*, Toruń 2009; *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją*, t. 1: *Przestrzeń kontaktów*; t. 2: *Przestrzeń wyobrażeń*, red. F. Wolański, R. Kołodziej, Toruń 2009; A. Żal-Kędziór, *Obraz Ziemi Świętej w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2010; *Tożsamość i odmiennność*, red. B. Rok, F. Wolański, Toruń 2011; *Kultura staropolska — poszukiwanie sacrum, odnajdywanie profanum*, red. B. Rok, F. Wolański, Toruń 2013; B. Rok, *Świat kultury staropolskiej. Teksty źródłowe i studia*, Toruń 2014.

⁴⁴² *Historia Polski w liczbach*, red. A. Jezierski, A. Wyczański, t. 1: *Państwo, społeczeństwo*, Warszawa 2003; t. 2: *Gospodarka*, Warszawa 2006, t. 3, vol. 3: *Polska w Europie*, oprac. C. Kukło, J. Łukasiewicz, C. Leszczyńska, Warszawa 2014. W 2012 r. ukazała się synteza t. 1–2 zatytułowana *Zarys historii Polski w liczbach*, uzupełniona nowymi danymi.

Po 1989 r. powstała nowa seria wydawnicza zatytułowana „Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe”⁴⁴³. Zawierać ona miała rejestry podatkowe, lustracje i inwentarze dóbr, wizytacje kościelne i cerkiewne, spisy ludności (m.in. metryki, wykazy urzędników) „oraz inne źródła o podobnym charakterze, obejmujące swoim zasięgiem większe zbiorowości terytorialne i społeczne”⁴⁴⁴, dotyczące Rusi Czerwonej z Podolem (tak wydawcy określili pojęcie „Polski południowo-wschodniej”). W latach 1997–2000 ukazało się sześć tomów w opracowaniu Stanisława Budzyńskiego i Kazimierza Przybośa, które zawierają rejestry poborowe ziemi przemyskiej z 1628, 1651, 1658 i 1674 r. oraz ziemi sanockiej z 1640 i 1655 r.⁴⁴⁵ Od kilkunastu lat nie ukazał się jednak żaden nowy tom w tej serii dotyczący czasów wczesnonowożytnych. W 2015 r. ukazały się natomiast taryfy podymnego, lauda sejmikowe i lustracje województwa kijowskiego z pierwszej połowy XVIII w. oraz taryfa podymnego tegoż województwa z 1754 r.⁴⁴⁶

W 2012 r. zaczęły się ukazywać tomy kompletnej, wielkoskalowej mapy Królestwa Galicji i Lodomerii, przygotowywanej od 1775 r., a sporządzonej w latach 1779–1783, zwanej potocznie — od nazwiska kierującego pracami — mapą Miega. Towarzyszy jej m.in. sześć tomów opisów, stanowiących komentarz do poszczególnych map. Obejmuje tereny dawnego województwa krakowskiego, sandomierskiego, województwa ruskie i bełskie, fragmenty Wołynia i Podola. To terytoria Rzeczypospolitej, które zostały włączone do Austrii w wyniku wydarzeń 1770 r. (aneksja starostw nowotarskiego, czorszyńskiego i sądeckiego), oraz ziemie zagarnięte w pierwszym rozbiórce w 1772 r. (bez starostwa spiskiego). Dotychczas ukazały się cztery tomy⁴⁴⁷, pozostałe są w opracowywaniu.

⁴⁴³ C. Kukło, *Spoleczeństwo i gospodarka XVI–XVIII w.*, s. 216–217.

⁴⁴⁴ *Polska Południowo-Wschodnia w Epoce Nowożytnej. Źródła dziejowe*, t. 1, cz. 1: *Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Rzeszów–Przemysł 1997, s. XIII.

⁴⁴⁵ *Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Rzeszów–Przemysł 1997; *Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Rzeszów–Przemysł 1997; *Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1658 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Rzeszów–Przemysł 2000; *Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1674 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, 2000 — w części nakładu zmieniony tytuł na: *Rejestr pogłównego ziemi przemyskiej z 1674 roku*; *Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1640 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Rzeszów–Przemysł 1998; *Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1655 roku*, wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś, Rzeszów–Przemysł 1998.

⁴⁴⁶ *Taryfy podatku podymnego, lauda sejmikowe i lustracje województwa kijowskiego z pierwszej połowy XVIII wieku*, oprac. K. Rzemieniecki, Biała Cerkiew 2015; *Taryfa podatku podymnego województwa kijowskiego 1754 roku*, oprac. K. Rzemieniecki, Biała Cerkiew 2015.

⁴⁴⁷ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 1, cz. A: *Sekcje 1–30*, Kraków 2012; t. 1, cz. B: *Faksymilia arkuszy 1–30*, Kraków 2012; t. 2, cz. A: *Sekcje 31–52*, Kraków 2013; t. 2, cz. B: *Faksymilia arkuszy 31–52*, Kraków 2013; t. 4, cz. B: *Faksymilia arkuszy 81–87*,

Ostatnio popularne stało się wydawanie źródeł w Internecie. Spośród tego typu publikacji wymienić trzeba serię „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, zamieszczoną na serwerze Instytutu Historii Polski PAN. Znajdziemy tam m.in. rejestry poborowe województwa poznańskiego z XVI w.⁴⁴⁸

Zauważyć trzeba, że rozpoczęła się też dyskusja dotycząca sposobu wydania źródeł historycznych różnej proveniencji⁴⁴⁹, choć do napisania nowej instrukcji wydawniczej droga wydaje się jeszcze daleka. Adam Perłakowski, redaktor obu tomów zawierających referaty wygłoszone w trakcie konferencji poświęconej problemom edytorstwa źródeł wczesnonowożytnych we wstępie do pierwszego z nich zaznaczył zresztą, że „potrzebą chwili staje się nie tyle praca nad nową instrukcją wydawniczą, co bardzo bliska współpraca edytorska przedstawicieli różnych dyscyplin: historyków, historyków prawa, filologów polskich i literaturoznawców”⁴⁵⁰.

SYNTEZY

W 1987 r. Andrzej Wyczański postulował napisanie syntezy historii Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w., będącej próbą powiązania dotychczasowego stanu wiedzy i postulatów badawczych. Uważał, że dotychczasowe syntezy są przestarzałe. Chciał jednak, aby była to synteza „nie podręcznikowego, lecz naukowego charakteru”, synteza nastawiona nie tyle na podsumowanie, ile „na wychwycenie potrzeb i stworzenie inspiracji i zachęty do stawiania dalszych pytań naukowych i podejmowania nowych badań”⁴⁵¹.

Postulat ten, jak mi się wydaje, jest aktualny do dzisiaj. Ukazały się wprawdzie syntezy dziejów Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w., ale przede wszystkim o charakterze podręcznikowym, mające przygotować studentów do egzaminów. Spośród owych syntez wymienić trzeba prace Mariusza Markiewicza⁴⁵²

94–101, 109–117, 126–132, 143, Kraków 2012; t. 4, cz. A: *Sekcje 81–87, 94–101, 109–117, 126–132, 143*, Kraków 2012; t. 5, cz. A: *Sekcje 88–93, 102–108, 118–125, 133–142*, Kraków 2014; t. 5, cz. B: *Faksymilia arkuszy 88–93, 102–108, 118–125, 133–142*, Kraków 2014.

⁴⁴⁸ www.atlasfontium.pl

⁴⁴⁹ *O edytorstwie źródeł osiemnastowiecznych*, red. M. Cieński i in., Warszawa 2011 (= „Wiek Oświecenia” t. 27); *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011; *Edytorstwo źródeł: ograniczenia i perspektywy*, red. A. Perłakowski, Kraków 2015.

⁴⁵⁰ *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, s. 9.

⁴⁵¹ A. Wyczański, *Badania historyczne w Polsce*, s. 112.

⁴⁵² M. Markiewicz, *Historia Polski, 1492–1795*, wyd. 2 popr., Kraków 2011 (kolejne wznowienie tego wydania).

i Urszuli Augustyniak⁴⁵³. Najbliższa postulatowi Andrzeja Wyczańskiego była chyba synteza autorstwa Jerzego Topolskiego (1920–1998)⁴⁵⁴.

Całkiem inny charakter ma synteza napisana przez Andrzeja Sulimę Kamińskiego, a wydana w ramach serii wydawniczej „Dzieje krajów Europy Środkowo-Wschodniej”. Autor tejże syntezy za wszelką cenę starał się udowodnić, że Rzeczpospolita była w czasach wczesnonowożytnych państwem ze społeczeństwem obywatelskim, państwem samorządowym i oczywiście tolerancyjnym⁴⁵⁵. Próbował usprawiedliwiać szlachtę takimi oto stwierdzeniami: „choć tylko szlachta zdobyła dla siebie uprawnienia obywatelskie, to jednak świadomość obywatelska nie była domeną tego stanu. Co prawda, za obywatela można uznać tylko tych, którzy współrządzą zamieszkałymi przez siebie państwami, ale lokalnymi prawami obywatelskimi cieszyli się także mieszczańscy posiadający prawa samorządowe”⁴⁵⁶. Dalej czytamy m.in.: „Rzeczpospolita w odróżnieniu od większości innych krajów europejskich była rządzona przez obywateli wywodzących się z odmiennych narodowości i konfesji. Obywatelska wspólnota systemu wartości, praktykowana w ramach lokalnych samorządów, wzmacniała wzajemną tolerancję i ułatwiała kształtowanie się ogólnokrajowej, a więc ponadnarodowej kultury politycznej, przyspieszającej procesy integracyjne”⁴⁵⁷. Andrzej Sulima Kamiński zdaje się nie zauważać, że w odróżnieniu od większości innych krajów europejskich Rzeczpospolita w efekcie owych „obywatelskich rządów”, czytaj szlacheckich, znikła z mapy Europy na 123 lata, a polskich chłopów uwłaszczyli dopiero zaborcy. Co się zaś tyczy owej słynnej polskiej tolerancji, to nawet Sulima Kamiński przyznał, że: „niewątpliwie jednak faktem było stopniowe ograniczanie praw obywatelskich protestantów, których odsuwano od funkcji parlamentarnych i wyższych urzędów państwowych”⁴⁵⁸.

Spośród innych syntez, które ukazały się po 1989 r., wspomniany wcześniej Andrzej Wyczański napisał pracę porównującą wschód i zachód Europy w XVI w.⁴⁵⁹, w której wskazał, że nie nastąpił wówczas jeszcze jakiś bardzo widoczny podział, a obie strefy rozwijały się w miarę podobnie. Wspomnieć

⁴⁵³ U. Augustyniak, *Historia Polski, 1572–1795*, Warszawa 2008, praca licząca ponad 1000 stron druku.

⁴⁵⁴ J. Topolski, *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795)*, Poznań 1994; *idem*, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań 2015 — wznowienie bez informacji o wydaniu wcześniejszym, jakby to była nowa praca.

⁴⁵⁵ A. Sulima Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795. Obywatelstwo, ich państwa, społeczeństwo, kultura*, Lublin 2000.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, s. 11–12.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, s. 238.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, s. 206.

⁴⁵⁹ A. Wyczański, *Wschód i zachód Europy w początkach doby nowożytnej*, Warszawa 2003.

należy, że ponadto ukazała się próba syntezy dotycząca Prus Królewskich w okresie XV–XVIII w.⁴⁶⁰, a dzieje Mazowsza w czasach wczesnonowożytnych doczekały się jednocześnie dwóch syntetycznych opracowań⁴⁶¹. Synteza tematyczna dotycząca wzajemnej historii niemiecko-polskiej w czasach wczesnonowożytnych ukazała się w języku niemieckim. Jednym z dwóch jej autorów jest Edmund Kizik⁴⁶².

Po 1989 r. ukazały się też dwie syntezy poświęcone szlachcie jako stanowi⁴⁶³. W tym kontekście wspomnieć trzeba pracę Andrzeja Wyczańskiego dotyczącą państwa polsko-litewskiego jako państwa szlacheckiego. Wbrew informacji zawartej na stronie tytułowej książki, że jest to drugie wydanie, w rzeczywistości mamy do czynienia z nowym, gruntownie zmienionym ujęciem problemu⁴⁶⁴.

Odnosnie do historii powszechnej epoki wczesnonowożytnej, po 1989 r. ukazał się podręcznik, ale z elementami syntezy, autorstwa Krzysztofa Mikulskiego i Jacka Wijaczki⁴⁶⁵ oraz trzy tomy dotyczące tej epoki wydane pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności w serii „Wielka historia świata”⁴⁶⁶.

PODSUMOWANIE — PRÓBA OCENY

Patrząc na liczbę publikacji, które ukazały się po 1989 r. (zob. tabelę 1), a także na zakres tematyczny prac dotyczących epoki wczesnonowożytnej w Rzeczypospolitej, daje się zauważyć, że teoretycznie tematyka badań w zasadzie nie odbiega od tej podejmowanej przez historiografię europejską i światową, a najnowsze kierunki badań stosunkowo szybko pojawiają się również w Polsce. Często jednak są to jedynie pojedyncze prace czy artykuły sygnalizujące dany problem, a zainteresowanie nim szybko zanika. Sporadycznie pojawiło się choćby zainteresowanie oddziaływaniem człowieka na otaczające go środowi-

⁴⁶⁰ Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka. 1454–1772. Szkice z dziejów, red. E. Kizik, Gdańsk 2012.

⁴⁶¹ B. Dymek, *Mazowsze. Historia i kultura 1526–1795*, Pułtusk–Warszawa 2015; *Dzieje Mazowsza. Praca zbiorowa*, t. 2: *Lata 1527–1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015.

⁴⁶² H.J. Bömelburg, E. Kizik, *Altes Reich und Alte Republik. Deutsch-polnische Beziehungen und Verflechtungen 1500–1806*, Darmstadt 20014.

⁴⁶³ A. Zajączkowski, *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Warszawa 1993; A. Wyczański, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001. Zaznaczyć trzeba, że praca Wyczańskiego poświęcona jest średniozamożnej szlachcie w XVI w.

⁴⁶⁴ A. Wyczański, *Polska Rzecz Pospolita szlachecką*, wyd. 2, Warszawa 1991.

⁴⁶⁵ K. Mikulski, J. Wijaczka, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa 2012.

⁴⁶⁶ *Wielka historia świata*, t. 6: S. Grzybowski, *Narodziny świata nowożytnego: 1453–1605*, Kraków–Warszawa 2005; t. 7: *Świat w XVII wieku*, red. A. Podraza, Kraków–Warszawa 2005; t. 8: *Świat w XVIII wieku*, red. P. Franaszek, Kraków–Warszawa 2006.

sko naturalne oraz wykorzystywaniem źródeł energii takich jak woda, wiatr, drewno i węgiel⁴⁶⁷. Tematyka ta była obecna w pojedynczych tylko pracach zbiorowych będących efektem zorganizowanej wcześniej konferencji, a monografie można policzyć na palcach jednej ręki⁴⁶⁸. Brak jest badań konsekwentnie prowadzonych na szerszą skalę.

Dominuje w polskich badaniach nad epoką wczesnonowożytną zdecydowanie zainteresowanie szlachtą, szlachecką demokracją, tradycją ustrojową, życiem sejmowym i sejmikowym oraz wojnami, najczęściej przegranymi. Daje się także zauważyć, że o ile przed 1989 r. szlachta jako warstwa społeczna w większości prac polskich historyków nie cieszyła się najlepszą opinią, o tyle ostatnio pojawiło się wiele publikacji próbujących ją zmienić. Anna Sucheni-Grabowska, broniąc postępowanie szlachty w czasach wczesnonowożytnych, m.in. stwierdziła nawet, że jej pacyfizm był tak daleko posunięty, że „to monarchowie organizowali wojny, a społeczność szlachecka sprzeciwiała się niejednokrotnie takim zamysłom. Stąd może zaskoczenie najazdem szwedzkim podczas potopu, a później przez wiele lat brak czujności wobec narastającego u granic zagrożenia, które doprowadziło do katastrofy rozbiorów”⁴⁶⁹. Być może z powodu takiego postrzegania szlachty polskiej fala krytyki ze strony historyków, w tym historyków prawa, dotknęła pracę Jana Sowy, w której stwierdził on m.in., że po śmierci Zygmunta Augusta, ostatniego Jagiellona na tronie polskim, w 1572 r. państwo, z winy szlachty, praktycznie przestało funkcjonować. J. Sowa nie jest historykiem, ale socjologiem i kulturoznawcą, ale jego praca jest bez wątpienia bardzo interesującą próbą ukazania historii Rzeczypospolitej w czasach wczesnonowożytnych, choć jej autor zaznaczył, że „Fantomowe ciało króla” nie jest pracą historyczną, tylko książką na temat współczesności i nowoczesności⁴⁷⁰.

Wydawało się, że ponowną dyskusję i ożywienie prac nad historią gospodarczą Rzeczypospolitej w epoce wczesnonowożytnej powinna wywołać teza postawiona kilkanaście lat temu przez Andrzeja Wyczańskiego (1924–2008), że „linia Łaby nie dzieliła gospodarki europejskiej, gdyż zjawiska rynkowe, w postaci ruchu cen, były po obu stronach takie same, a właściwie łączne, poziom rolnictwa — jeśli wyłączymy Niderlandy — i w krajach zachodnich,

⁴⁶⁷ „Woda i wiatr, drewno i węgiel”. Źródła i wykorzystanie energii w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej, XIV — początek XIX wieku”, Gdańsk, 29 lutego 2008 roku, red. E. Kizik, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 56, 2008, nr 3–4.

⁴⁶⁸ A. Nyrek, *Kultura użytkowania gruntów uprawnych, lasów i wód na Śląsku od XV do XX wieku*, Wrocław 1992.

⁴⁶⁹ A. Sucheni-Grabowska, *Przedmowa*, w: A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn, *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesnych*, Warszawa 1994, s. X–XI; por. J. Tazbir, *Stan i perspektywy nauki historycznej w Polsce*, s. 17.

⁴⁷⁰ J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2012, s. 42.

i w środkowej części kontynentu podobny, podobna była technika metalurgii czy górnictwa, a przepływ kapitału odbywał się w obie strony⁴⁷¹. Przy okazji badacz ten postulował m.in., aby powrócić w badaniach do aktywności gospodarczej chłopów, gdyż wbrew dominującej w historiografii opinii, prowadzone przez niego badania wskazywały na „obraz aktywnego wkładu chłopów w ówczesne życie gospodarcze i umiejętnego wykorzystywania możliwości rynkowych”⁴⁷².

Początek dyskusji zdawał się również zapowiadać artykuł Krzysztofa Mikulskiego i Jana Wroniszewskiego na temat folwarku i zmian koniunktury gospodarczej w Polsce począwszy od XIV po XVII w.⁴⁷³ Konstatując, że w dotychczasowych badaniach „związek folwarku (zwłaszcza pańszczyźnianego) ze wsią postrzegany był bardzo jednostronnie — w kategoriach negatywnego wpływu na położenie chłopów poddawanych rosnącemu przymusowi, zwłaszcza przez podnoszenie wymiaru pańszczyzny”⁴⁷⁴, zaproponowali inny niż dotychczas model rozwoju folwarku w omawianym okresie. Na koniec skonstruowali, że „należałoby ponownie rozważyć dotychczasowe poglądy dotyczące tzw. dualizmu gospodarczego Europy i roli Łaby jako granicy dwóch odmiennych systemów ekonomicznych. Naszym zdaniem, tak jak kierunek rozwoju gospodarki wiejskiej w Polsce był uzależniony od odległości od centrów rynków lokalnych (np. Gdańsk i Kraków), tak nad całą gospodarką regionu środkowoeuropejskiego rzutowała odległość od centrów ekonomicznych ówczesnej Europy (Niderlandy i Włochy, potem Anglia)”⁴⁷⁵.

Na tym jednym tekście dyskusja praktycznie się zakończyła. Piotr Guzowski opublikował wprawdzie pracę doktorską, która miała nawiązywać do tezy postawionej przez promotora jego pracy A. Wyczańskiego, a dotyczyła chłopów i pieniędzy na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, lecz publikacja ta spotkała się z mocno krytycznym przyjęciem⁴⁷⁶.

⁴⁷¹ A. Wyczański, *Spółczesność Polski wczesnej doby nowożytnej — pytania i wątpliwości*, w: *Dziedzictwo pierwszej Rzeczypospolitej w doświadczeniu politycznym Polski i Europy*, red. J. Ekes, Nowy Sącz 2005, s. 16; *idem*, *Wschód i Zachód Europy w początkach doby nowożytnej*, Warszawa 2003, s. 204–206; *idem*, *Granica na Łabie w XV–XVII wieku — wątpliwości historyka*, w: *Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. K. Mikulski, A. Zielińska-Nowicka, Toruń 2006, s. 13–21.

⁴⁷² A. Wyczański, *Spółczesność Polski wczesnej doby nowożytnej*, s. 15.

⁴⁷³ K. Mikulski, J. Wroniszewski, *Folwark i zmiany koniunktury gospodarczej w Polsce XIV–XVII wieku*, „Klio” R. 3, 2003, nr 4, s. 25–40; *idem* tekst w języku niemieckim: *Das Vorwerk und die Wandlungen der wirtschaftlichen Konjunktur in den polnischen Ländern im 14.–17. Jahrhundert*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 2005, nr 3, s. 141–154.

⁴⁷⁴ K. Mikulski, J. Wroniszewski, *Folwark i zmiany koniunktury gospodarczej*, s. 38.

⁴⁷⁵ *Ibidem*, s. 39.

⁴⁷⁶ P. Guzowski, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008; J. Wroniszewski, *Zamożność chłopów polskich w końcu średniowiecza i na*

Zauważalna jest też w ostatnich latach pewna przypadkowość badań. Wydawane są dużym nakładem sił i środków serie źródeł, które wykorzystywane są następnie w bardzo małym stopniu. Jako przykład można chyba wskazać spisy urzędników dawnej Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. Tylko w Koronie w połowie XVI w. istniało około 900 urzędów o charakterze niemal honorowym (oprócz sądowych), m.in. cześnik, chorąży, podczaszcy, podkomorzy itd., o które szlachta chętnie się ubiegała. Jak zauważył Andrzej Wyczański, w literaturze przedmiotu przyjęło się, że szlachta zabiegała o te urzędy jedynie z powodów snobistycznych, gdyż w praktyce nie miały one żadnego realnego znaczenia w administracji państwowej. Mimo że ostatnio opublikowano wspomniane spisy, to nadal urzędami tymi nikt na poważnie się nie zajął. Zainteresowaniem cieszą się jedynie urzędy centralne, tak że nadal nie wiemy, jak państwo rzeczywiście funkcjonowało w poszczególnych regionach i prowincjach. W ogóle tematyka narodzin państwa wczesnonowożytnego nie budzi praktycznie, oprócz nielicznych wyjątków, zainteresowania polskich historyków⁴⁷⁷.

Po 1989 r. nastąpił wyraźny liczbowy wzrost publikacji poświęconych dziejom czasów wczesnonowożytnych w Polsce. Niestety, ilość nie przechodzi w jakość, o czym zdaje się ponownie zapomnieliśmy. Znacząco, moim zdaniem, obniżył się poziom merytoryczny wielu z prac, które ostatnio ukazały się drukiem.

Nie jest chyba dla środowiska historycznego tajemnicą, że wprowadzenie w 2012 r. przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego nowej Ustawy o Tytułach i Stopniach Naukowych oraz nowych procedur awansu naukowego spowodowało w ostatnich kilku latach „wysyp” prac mających być podstawą do awansu naukowego na stopień doktora habilitowanego lub tytułu profesora. Ponieważ większość z tych prac pisana była, jak się wydaje, w pośpiechu, aby zdążyć przed terminem wprowadzenia zmian, ucierpiał na tym ich poziom merytoryczny.

Słabsze prace ukazywały się zawsze i nadal będą się ukazywały, nie to jest problemem. Problemem jest, moim zdaniem, prawie powszechna akceptacja tego faktu przez środowisko historyczne, a przede wszystkim pisanie pozytywnych recenzji z tych słabych warsztatowo i merytorycznie prac. Recenzje te umożliwiły awans naukowy osobom, które na niego nie zasługiwały. Doszło do, moim zdaniem, chorobliwej sytuacji, że osoby piszące krytyczne recenzje, z negatywnymi konkluzjami, są niechętnie widziane w środowisku. W związku

---

progu czasów nowożytnych. Na marginesie pracy Piotra Guzowskiego..., „Klio” 2009, nr 12, s. 158–170; P. G u z o w s k i, *Odpowiedź na recenzję Jana Wroniszewskiego, Między historią a historią gospodarczą*, „Klio” 2011, t. 16, nr 1, s. 223–234.

⁴⁷⁷ Wymienić można chyba jedynie pracę: I. K ą k o l e w s k i, *Nadużycia władzy i korupcja w Prusach Książęcych w połowie XVI wieku. Narodziny państwa wczesnonowożytnego*, Warszawa 2000.

z tym już mało kto ma odwagę je pisać. To powoduje plagę negatywnych recenzji z pozytywnymi konkluzjami. Moim zdaniem sami sobie jako środowisko „strzelamy w stopę”, narzekając w prywatnych rozmowach na obniżenie poziomu i jednocześnie sami, już oficjalnie, się do tego przyczyniając. Doprowadziliśmy do takiej m.in. sytuacji, że historycy z tytułami profesorskimi nie potrafią poprawnie zacytować źródeł, przepisując je *in extenso*.

W połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. Janusz Tazbir napisał: „Nie podwyższa autorytetu naszej dyscypliny zbyt wąska specjalizacja wielu jej przedstawicieli: humanistyka istnieje nadal, ale coraz mniej jest prawdziwych humanistów, a więc ludzi posiadających rozległą i gruntowną kulturę historyczną”⁴⁷⁸. Dodał, że „w konsekwencji większość kolokwium habilitacyjnych wykazuje smutną bezradność zdających, gdy pada pytanie wykraczające poza temat ich rozprawy”⁴⁷⁹. Problem skromnej wiedzy habilitantów został od tamtej pory definitywnie rozwiązany, bowiem zgodnie z nową ustawą o stopniach i tytule naukowym habilitanci w ogóle nie muszą odpowiadać na żadne pytania, o wąskim lub szerokim zakresie. Szybko za to zaczynają kształcić uczniów i obejmować różne funkcje, wpływając na rozwój kierunku badań. Na dodatek wspomniana tu wąska specjalizacja zainteresowań została jeszcze ostatnio wzmocniona, co widać dosyć wyraźnie, gdy przegląda się wykaz publikacji poszczególnych osób.

Podobnie jak z pracami profesorskimi i habilitacyjnymi jest też z doktora-tami, co jest bardzo istotne z punktu widzenia dalszego funkcjonowania badań naukowych. Powodów obniżenia się poziomu prac doktorskich poświęconych epoce XVI–XVIII w. jest moim zdaniem kilka. Nauczanie testowe obowiązujące w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum powoduje, że młodzież przychodząca na studia na pytania najczęściej odpowiada monosylabami, większość studentów nie potrafi skleić odpowiedzi składającej się z kilku zdań, nie potrafi dyskutować, a przede wszystkim ma kłopoty ze zrozumieniem i analizą tekstów. Widać to, kiedy czyta się maszynopisy prac licencjackich, magisterskich i doktorskich. Część winy spada jednak również na promotorów, samodzielnych pracowników naukowych, którzy za punkt honoru biorą sobie wypromowanie każdego z uczestników swojego seminarium doktorskiego, uważając, że brak takiej promocji uderza w ich autorytet naukowy. Moim zdaniem jest akurat odwrotnie, gdyż masowe przyjmowanie na trzeci stopień studiów, czyli na studia doktoranckie, sprawiło, że podejmuje je wiele osób, które nigdy na nich nie powinny się pojawić. Tajemnicą poliszynela jest, że niektóre instytuty historii (i trudno je o to winić) przyjmują licznie na studia

⁴⁷⁸ J. Tazbir, *Stan i perspektywy nauki historycznej w Polsce*, s. 16.

⁴⁷⁹ *Ibidem*.

doktorskie, aby uchronić pensum pracowników, nie zwracając zupełnie uwagi na predyspozycje i wiedzę kandydatów.

Na dodatek uczestników studiów doktoranckich władze wielu uczelni obciążały (obciążają?) obowiązkiem prowadzenia zajęć dydaktycznych, z bardzo prozaicznego motywu: oszczędności finansowych. W związku z tym niedysponujący odpowiednim zasobem wiedzy studenci-doktoranci uczyli studentów; lepiej się nie domyślać, z jakim skutkiem. Ponadto sposób przyznawania stypendiów naukowych sprawia, że doktoranci zamiast zajmować się pisaniem rozprawy doktorskiej piszą referaty, jeżdżą na liczne konferencje lub sami je organizują, tylko po to, aby wygłosić swój referat, podstemplować zaświadczenie o udziale w konferencji i wyjść z sali, nie słuchając innych referentów. Wszystko po to, aby mieć odpowiednią liczbę punktów i zyskać przewagę nad konkurencją do stypendium.

Do obniżenia poziomu badań nad epoką wczesnonowożytną przyczynia się też, moim zdaniem, zbyt duża liczba organizowanych konferencji naukowych, których wyniki są drukowane w pracach zbiorowych, teoretycznie recenzowanych. W praktyce natomiast publikuje się wszystkie wygłoszone referaty, nie zważając na ich poziom, a nawet sugestie recenzentów. Wiąże się z tym, moim zdaniem, problem zbyt częstego powierzania redakcji naukowej tomów pokonferencyjnych młodym redaktorom, którzy mają tylko doktoraty i nie potrafią jeszcze zweryfikować każdego z nadsyłanych tekstów, a co chyba ważniejsze, nie chcą się nikomu narazić, gdyż będą potrzebowali recenzji choćby do własnych habilitacji. Dlatego drukują wszystko, także to, co do druku się nie nadaje z powodu słabości merytorycznych. Przed 1989 r., o ile mnie pamięć nie myli, redaktorami prac zbiorowych praktycznie mogli być samodzielni pracownicy naukowci. Przy okazji trzeba zauważyć, że recenzje artykułów zamieszczanych w pracach pokonferencyjnych w dużej mierze są grzecznościowe, unikające krytyki.

Organizowanie konferencji obecnie nie wynika, jak mi się wydaje, z potrzeby dyskursu naukowego i przedstawienia nowych źródeł, faktografii, nowych ocen i hipotez badawczych, lecz z potrzeby „zdobycia punktów” za publikacje. W trakcie konferencji najczęściej nie ma dyskusji „ze względu na brak czasu”. Program najczęściej jest przeladowany, bierze się wszystkich, którzy się zgłoszą. Jeśli już dochodzi do dyskusji, to najczęściej w myśl zasady, aby nikomu nie podpaść zbyt krytyczną uwagą. Osoby wyrażające jakkolwiek, choćby najbardziej uzasadnioną krytykę najczęściej się deprecjonuje, sugerując im motywy osobiste, a nie merytoryczne.

Punktowa ocena instytucji na potrzeby oceny parametrycznej jednostek, zamiast wzmacniać poziom naukowy, osłabia go. Ocenę punktową bezprawnie przenosi się też na oceny pracowników naukowych, mimo że nie reguluje tego ani ustawa, ani rozporządzenie ministra. Pracownicy więc zbierają punkty,

zamiast zająć się badaniami. W bibliotekach uniwersyteckich rozrastają się działy bibliometrii, w których oblicza się liczbę punktów zdobytych przez pracownika, natomiast poziom merytoryczny publikacji jego autorstwa nie jest już brany pod uwagę.

Każdy z instytutów historycznych, a nawet katedry i zakłady, wydają nowe czasopisma, choćby z tego powodu, że gdzieś muszą publikować liczni doktoranci, aby można im było otworzyć przewód doktorski. Potrzeba regularnego wydawania czasopisma w praktyce powoduje drukowanie prawie każdego nadesłanego tekstu. Przy bardzo dużej liczbie czasopism historycznych, trudno jest o teksty stojące na dobrym poziomie merytorycznym. Na dodatek ocena parametryczna czasopism historycznych koncentruje się przede wszystkim na tym, czy są one udostępniane w wersji elektronicznej, czy czasopismo ma własną stronę internetową, czy artykuły mają obcojęzyczne (czytaj: angielskojęzyczne) streszczenia, czy są w nich drukowane artykuły po angielsku i czy w radzie naukowej zasiada odpowiednia liczba obcokrajowców. Poziom zamieszczanych w nich publikacji ani ministra, ani urzędników ministerialnych kompletnie nie interesuje. Najważniejsze są procedury. Jak zaś one w rzeczywistości wyglądają, jest sprawa wtórna. Nastąpił, moim zdaniem, bardzo wyraźny przerost formy nad treścią.

Pozostaje jeszcze kwestia polityki wydawniczej. Wydawnictwa wolą tłumaczyć prace zagraniczne, nawet przestarzałe, niż zamówić książkę u polskiego autora. Ostatnio choćby ukazało się tłumaczenie pracy wydanej w 1965 r., a więc 50 lat temu, poświęconej szlachcie polskiej i reformacji⁴⁸⁰.

Konkurs ogólnopolski na najlepszą książkę historyczną roku obejmuje jedynie książki dotyczące XX w., całkowicie zaś pomija prace dotyczące wcześniejszych epok historycznych. Mam wrażenie, że dzięki uprawianej w taki, a nie inny sposób „polityce historycznej” oraz działalności Instytutu Pamięci Narodowej doszło do tego, że w świadomości historycznej Polaków owa „pamięć narodowa” sięga co najwyżej do 11 listopada 1918 r., a marszałek Józef Piłsudski „wielkim demokratą był”, jako że o przewrocie majowym pamiętają już chyba tylko specjaliści.

Władze uczelni, wydziałów i instytutów wywierają presję na pracowników, aby składali wnioski o granty, jak gdyby „posiadanie” grantu gwarantowało odpowiedni rozwój naukowy. W związku z tym pracownicy naukowcy, zamiast zajmować się czytaniem źródeł i literatury, zajmują się czytaniem coraz liczniejszych zarządzeń i rozporządzeń oraz sporządzaniem coraz bardziej rozbudowanych, i najczęściej corocznie zmienianych, wniosków. Nastąpiła dogłębna biurokratyzacja nauki, a poziom merytoryczny prac stał się mało istotny. Naj-

⁴⁸⁰ G. Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, tłum. J. Górny, Warszawa 2015.

ważniejsze to „zdobyć” grant i w porę go rozliczyć. Pomysł na finansowanie funkcjonowania instytutów i wydziałów z pieniędzy grantowych jest, moim zdaniem, poroniony.

Przed 1989 r. polska historiografia epoki wczesnonowoczesnej była znana i recypowana przede wszystkim w zakresie historii gospodarczej (m.in. Marian Małowist, Witold Kula, Jerzy Topolski). Niestety, należy to już do przeszłości. Badania nad gospodarką zostały zaniechane, jako że były związane z marksizmem, z którym po 1989 r. mało kto chciał i chce być kojarzony (choć trzeba zauważyć, że niektórzy, w wyniku ewolucji zainteresowań i rozszerzenia pola badawczego, przeszli od historii gospodarczej do badań nad historią kultury, m.in. A. Mączak). Wylano więc dziecko z kąpielą. Nie bardzo widzę w obecnej chwili możliwość reaktywowania na większą skalę badań nad historią gospodarczą. Dlaczego? Przede wszystkim z powodu dzisiejszego sposobu finansowania badań naukowych. Przyznawanie grantów najczęściej na trzy lata nie zachęca do podejmowania czasochłonnych badań nad gospodarką. Nie ma zaś żadnej gwarancji, że instytucja finansująca badania przyzna pieniądze na następne lata. Wystarczy zmiana recenzentów oceniających wnioski, wśród których nie będzie nikogo doceniającego historię gospodarczą.

W środowisku polskich historyków zajmujących się epoką wczesnonowoczesną nie toczy się po 1989 r. żadna ogólnopolska dyskusja dotycząca jakiejś problematyki. Wspominałem już o historii gospodarczej i tezie postawionej przez Andrzeja Wyczańskiego, lecz warto jeszcze wspomnieć o konstatacji zmarłego dwa lata temu Jacka Staszewskiego (1933–2014), który po latach zajmowania się dziejami oświecenia stwierdził, że w Polsce chyba go jednak nie było⁴⁸¹. Atoli nikt w praktyce tego wątku nie podjął, choć trzeba wspomnieć o dyskusji zorganizowanej przez prof. Mariana Drozdowskiego, jako prezesa oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Poznaniu⁴⁸². Spotkanie odbyło się w grudniu 1994 r., a głównymi dyskutantami byli Jacek Staszewski z UMK w Toruniu i Jerzy Topolski z UAM w Poznaniu. Oceny wieku oświecenia w pracach obu tych historyków znacznie różniły się od siebie. J. Staszewski w trakcie dyskusji przedstawił swoją koncepcję „oświeconego sarmatyzmu” w miejsce klasycznego oświecenia w Polsce. Ku zaskoczeniu uczestników spotkania J. Topolski, autor wydanej dopiero co syntezy *Polska w czasach nowożytnych 1501–1795*, przyjął argumentację Staszewskiego i stwierdził, że w kolejnym wydaniu swej syntezy inaczej przedstawi obraz

⁴⁸¹ J. Staszewski, *Wiek XVIII w Polsce — próba nowej syntezy*, w: *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 10.

⁴⁸² Serdecznie dziękuję prof. Marianowi Drozdowskiemu za przesłanie mi informacji na temat wspomnianej, a zorganizowanej przez niego, dyskusji.

epoki polskiego oświecenia. Do tego jednak w wyniku śmierci Topolskiego nie doszło, a wydana ponownie synteza ukazała się bez żadnych zmian⁴⁸³.

Wąską specjalizację, nadmierne przyczynkarstwo i obracanie się od lat w kręgu tej samej problematyki widać było w programie ostatniego zjazdu historyków w Szczecinie w 2014 r. Sesje z epoki wczesnonowożytnej poświęcone były bardzo wąskiej tematyce, brakowało syntetycznych referatów i widać było, że nie toczy się żadna ważna dyskusja, a co może jeszcze gorsze, że mało kto ma na nią ochotę.

Jak zauważył już kilkanaście lat temu Janusz Tazbir, nikt na Zachodzie (a osobiście dodałbym, że i na Wschodzie) nie będzie nas czytał, jeśli zaczniemy lekceważyć dzieje społeczne oraz związane z nimi konflikty⁴⁸⁴. Wydaje mi się, że ten fakt właśnie nastąpił.

(Tekst ukończony 30 marca 2016 r.)

Summary

The political shift of 1989 had a major impact on Poland's academic and scholarly circles, which also translates to historical research. It is clear that certain 'en vogue' topics have been covered since — those which sell well in bookstores and which attract funding more easily from bodies allocating subsidies and research grants. The economic history of the 16th to the 18th centuries has been almost completely neglected. Indeed, since 1989 there has been no national discussion, on any issue, among Polish historians dealing with the early modern age. On the other hand, the number of scholarly conferences has increased significantly, which seemingly should provide favourable conditions for discussions and debates. However, their only purpose appears to be the parameterisation of academic centres or facilities. Narrow specialisations, excessive generation of fragmentary or exiguous contributions, and authors spending many years focusing on the same problems or topics have seemingly prevailed in post-1989 historical research on the early modern period. The significance of social history (as a broad concept) has diminished, whilst political history has resumed its prevalent position, along with a perception of the Polish-Lithuanian Commonwealth through the prism of the nobility, whilst the peasantry, the largest soci(et)al group at the time, tends to remain neglected by scholars. The reasons behind these adverse trends are manifold, the prominent ones being the means of funding scientific research and the excessive formalisation of the latter. Rather than evaluating the substance and content-related values, the score is taken into account. Yet another not-too-encouraging aspect that completes the picture is the lowered requirements with regards to doctoral and post-doctoral studies and theses produced.

⁴⁸³ J. Topolski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań 2015.

⁴⁸⁴ J. Tazbir, *Stan i perspektywy nauki historycznej w Polsce*, s. 19.